

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA
LYKOS VADİSİ VE ÇEVRESİ
THE LYKOS VALLEY AND
NEIGHBOURHOOD IN
LATE ANTIQUITY

AYRIBASIM / OFFPRINT

LAODIKEIA ÇALIŞMALARI
EK YAYIN DİZİSİ / SUPPLEMENTARY SERIES 1

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA
LYKOS VADİSİ VE ÇEVRESİ

THE LYKOS VALLEY AND
NEIGHBOURHOOD IN
LATE ANTIQUITY

Editörler / Editors

Celal ŞİMŞEK – Turhan KAÇAR

Laodikeia Çalışmaları
Ek Yayın Dizisi / Supplementary Series 1

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LYKOS VADİSİ VE ÇEVRESİ
THE LYKOS VALLEY AND NEIGHBOURHOOD IN LATE ANTIQUITY

Editörler / Editors
Celal Şimşek – Turhan Kaçar

© 2018 Ege Yayınları
1. Baskı
ISBN 978-605-9680-58-5

Kapak tasarımı
Mustafa Bilgin

Ön kapak fotoğrafı
Kazıma-Kabartılı Tabak (Laodikeia Kazı Arşivi)

Yapım ve Dağıtım
Zero Prodüksiyon Kitap-Yayın-Dağıtım Ltd. Şti.
Abdullah Sokak, No: 17, Taksim, Beyoğlu 34433 İstanbul/Türkiye
Tel: +90 (212) 244 7521 Faks: +90 (212) 244 3209
E.posta: info@zerobooksonline.com
www.zerobooksonline.com

Baskı
Matsis Matbaa Hizmetleri
Tevfikbey Mahallesi Dr. Ali Demir Caddesi No: 51
34290 Sefaköy/İstanbul
Tel: 0212 624 21 11 www.matbaasistemleri.com
Sertifika No: 20706

*Anadolu arkeolojisine büyük emeği geçen Hierapolis İtalyan Kazı Heyeti'nin
üçüncü başkanı Ord. Prof. Dr. Francesco D'Andria'ya ithaf olunur...*

*To Ord. Prof. Dr. Francesco D'Andria, third president of the Italian Archaeological
Mission to Hierapolis, for his great contributions to Anatolian archaeology...*

*Ayrıca, elim bir trafik kazası sonucu vefat eden Bizans Dönemi Anadolu arkeolojisi ve
tarihine önemli katkıları olan Oxford Üniversitesi'nden
Prof. Dr. Mark Whittow'un aziz anısına...*

*Also to the beloved memory of Prof. Dr. Mark Whittow from Oxford University,
who contributed greatly to the Byzantine history and archaeology
of Anatolia and sadly passed away after a traffic accident...*

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

SUNUŞ	ix
INTRODUCTION	xi
I. GEÇ ANTİK ÇAĞ VE LYKOS VADİSİ (Late Antiquity and the Lykos Valley)	
GEÇ ANTİK ÇAĞ NEDİR? (What is Late Antiquity?) Turhan KAÇAR	3
THE IMPACT ON ASIA MINOR OF THE PERSIAN INVASIONS IN THE EARLY SEVENTH CENTURY (Erken VII. Yüzyılda Sasani İşgallerinin Anadolu'ya Etkileri) Geoffrey GREATREX	13
THE GREAT PLAGUE OF LATE ANTIQUITY IN ASIA MINOR (Geç Antik Çağ Anadolu'sunda Büyük Veba) Stephen MITCHELL	27
THE END OF ANTIQUITY IN THE LYKOS VALLEY: SETTING A NEW AGENDA (Lykos Vadisi'nde Antik Çağ'ın Sonu: Yeni Bir Düşünce) Mark WHITTOW	37
ROADS AND ROUTES IN WESTERN PHRYGIA IN LATE ANTIQUITY (Geç Antik Çağ'da Batı Frigya İçindeki Yollar ve Rotalar) Andreas KULZER	55
GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LYKOS VADİSİ VE ÇEVRESİ (Lykos Valley in Late Antiquity) Mustafa Hamdi SAYAR	65
EARTHQUAKES AND LATE ANTIQUE URBANISM: SOME OBSERVATIONS ON THE CASE OF THE LYKOS VALLEY (Depremler ve Geç Antik Kentleşme: Lykos Vadisi Örneği Üzerine Bazı Gözlemler) Troels Myrup KRISTENSEN	71
II. LAODIKEIA	
GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LAODIKEIA (Laodikeia in the late antiquity) Celal ŞİMŞEK	81
LAODIKEIA'DA HİRİSTİYANLIK VE KİLİSELER (Christianity and Churches in Laodikeia) Fahriye BAYRAM	117
PERSECUTION, MARTYRDOM, AND HAGIOGRAPHY IN LAODIKEIA PRESENTATION (Laodikeia'da Takibat, Şehadet ve Aziz Hikâyeleri) Ulrich HUTTNER	139
LAODIKEIA KİLİSESİNDE UYGULANAN RESTORASYON YÖNTEMLERİ: TEMEL PRENSİPLER VE UYGULAMA SINIRLARI (Restoration Methods Applied in the Laodikeia Church: Fundamental Principles and Application Limits) Çağrı Murat TARHAN	149

LAODIKEIA GEÇ ANTİK ÇAĞ SERAMİKLERİ (Late Antique Pottery of Laodikeia) Celal ŞİMŞEK – Mustafa BİLGİN	175
THE INSCRIPTIONS OF TEMPLE A FROM LAODIKEIA. NEW EVIDENCE FROM THE AGE OF DIOCLETIAN TO THE AGE OF CONSTANTINE (Laodikeia'dan Tapınak A Yazıtları. Diocletianus'tan Constantine Yeni Bulgular) Francesco GUIZZI	201
AMPULLAE WITH FIGURAL DEPICTIONS FROM LAODIKEIA OF LATE ANTIQUITY (Geç Antik Çağ Laodikeiası'ndan Figürlü Ampullalar) Celal ŞİMŞEK – Barış YENER	217

III. HIERAPOLIS

GEÇ ANTİK ÇAĞ VE ERKEN BİZANS DÖNEMİ'NDE PHRYGIA HIERAPOLIS'İ (Late Antiquity and Early Christianity Periods in Hierapolis at Phrygia) Francesco D'ANDRIA	235
COUNCILLORS, HERETICS, AND ARCHBISHOPS IN LATE ANTIQUE HIERAPOLIS: RECENT EPIGRAPHICAL FINDINGS CONCERNING THE CITY, ITS TERRITORY, AND THE HISTORY OF HIERAPOLIS' BISHOPRIC (4 TH - 9 TH CENT.) (Geç Antik Hierapolis'te Konsey Üyeleri, Sapkınlar ve Başpiskoposlar: Hierapolis Kenti, Territoriumu ve Piskoposluk Tarihi ile ilgili Son Epigrafik Bulgular [IV – IX Yüzyıllar]) Alister FILIPPINI	249
DIVINE LITURGY AND HUMAN SKILLS IN THE ARCHITECTURAL SCULPTURE FROM THE CHURCH OF THE APOSTLE IN HIERAPOLIS (PHRYGIA) (Hierapolis Aziz Philip Kilisesi'nden Mimari Heykeltıraşlıkta İnsan Yeteneği ve Dinsel Seramoni) Manuela DE GIORGI	291
MOSAIC AND <i>OPUS SECTILE</i> PAVEMENTS IN THE CHURCH OF ST. PHILIP IN HIERAPOLIS (Aziz Philip Kilisesi'nden <i>Opus Sectile</i> ve Mozaik Döşemeler) Maria Piera CAGGIA	309
THE PLOUTONION OF HIERAPOLIS IN PHRYGIA IN THE LATE ANCIENT AND PROTO-BYZANTINE PERIOD (Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemi'nde Frigya Hierapolis'i Ploutonion'u) Pio PANARELLI	325

IV. GÜNEYBATI ANADOLU KENTLERİ (The Cities of South Western Anatolia)

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LYDIA TRIPOLIS'İ (MS 4. YY'DAN SASANİ TAHRİBATI'NA KADAR) Lydian Tripolis during Late Antiquity (from the fourth century to the Sassanian destruction) Bahadır DUMAN	343
GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA TRALLEIS (Tralleis in Late Ancient Period) Aslı SARAÇOĞLU	369
SOME REMARKS ON LATE ANTIQUE AND EARLY CHRISTIAN EPHEBUS (Geç Antik ve Erken Hıristiyanlık Dönemi Ephesus Üzerine Bazı Notlar) Andreas PÜLZ	385
EFES VE MAGNESIA BİZANS SURLARININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ (Dating of the Byzantine City Walls of Ephesus and Magnesia on the Maeander Reconsidered) Mustafa BÜYÜKKOLANCI	401
GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA STRATONIKEIA (Stratonikeia in Late Antiquity) Bilal SÖĞÜT	429

SUNUŞ

Eskiçağ ile Ortaçağ dünyası arasında bir geçiş dönemi olarak ilk defa 20. yüzyılın başında sanat tarihi çalışmalarında tanımlanan Geç Antik Çağ, özellikle son yarım yüzyılda popüler hale gelmiş ve günümüzde artık farklı bir disiplin ve tarihsel dönem olarak kabul edilmiştir. Modern tarih ve arkeoloji çalışmalarında “kısa ve uzun Geç Antik Çağ” olarak iki farklı kronolojik çerçeveye sahip olan bu dönem; araştırmacılar tarafından Diocletianus’tan, Iustinianus’a (3. yüzyıl sonu–6. yüzyıl) veya 2.–8. yüzyıllar arasına, hatta 10. yüzyıla kadar uzatılmaktadır. Geç Antik Çağ’ın coğrafi odağı büyük oranda Roma İmparatorluğu’nun doğu topraklarıdır. Doğu Roma İmparatorluğu’nu ayakta tutan en önemli bölge olan Anadolu’nun Geç Antik Çağ’daki durumu bu bağlamda çok önemlidir. Anadolu’nun tarihi ve arkeolojisi üzerine yürütülen çalışmalar, Geç Antik Çağ dünyasıyla ilgili akademik tartışmalara göz ardı edilemeyecek derecede önemli bilgiler sağlamış ve sağlamaya devam etmektedir. Bundan dolayı, Anadolu arkeolojisinde Geç Antik Çağ’a ilişkin buluntular, son zamanlarda üzerinde en çok durulan konuların başında gelmektedir. Arkeologlar geçmiş dönemlerde daha çok Arkaik, Klasik, Hellenistik ve İmparatorluk sanatı, mimarisi ve kültürü üzerinde durmuşlardır. Bu nedenle 1980’li yıllara kadar kazılarda ortaya çıkartılan MS 3. yüzyıl sonrası buluntular üzerinde fazlaca durulmamış, ancak bu tarihlerden itibaren Geç Antik Çağ kazı verileri yavaş yavaş önem kazanmaya ve yorumlanmaya başlanmıştır.

Gerçekten de genelde Akdeniz dünyası ve Anadolu, özelde ise Lykos Vadisi ve çevresi MS 3. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan köklü değişimlere ve gelişmelere sahne olmuştur. Roma İmparatorluğu’nun 3. yüzyılda yaşadığı siyasi ve dini kriz, imparatorluğun ertesi yüzyılda bir yandan Hıristiyanlaşmasıyla diğer yandan idari olarak çatalaşmasıyla sonuçlanmıştır. İmparatorlar Constantinus ve Licinius’un 313 yılında Milano’da kararlaştırdıkları din politikasıyla, Hıristiyanlar serbestlik kazanmışlar, Theodosius Dönemi’nde ise paganlık yasaklanarak, Hıristiyanlık resmi din olarak ilan edilmiştir. Bu gelişim, alışlagelmiş birçok şeyi temelinden değiştirmiştir. Artık kent yaşayışını eskiden olduğu gibi şekillendiren, kentsel peyzajı oluşturan agoralar, hamamlar, tiyatrolar, stadyumlar ve tapınaklar yerlerini, yavaş yavaş kiliselere ve dini mimari unsurlarına bırakmış ve yaşamın odak noktasını bu yapılar oluşturmaya başlamıştır. Geç Antik Çağ’ın son döneminde bir başka tek Tanrı inancı olarak İslam’ın ortaya çıkışı, başlangıçta Batı Anadolu kentlerinde olmasa da Doğu Akdeniz’de bulunan kentlerin arkeolojik manzarasına, yeni unsurların eklenmesine neden olmuştur.

Bütün bu değişimlerin özellikle başta Laodikeia olmak üzere, içerisinde yer aldığı Lykos Vadisi kentleri (Hierapolis, Tripolis, Kolossai vd.) ve çevresine nasıl yansıdığı sorusuna cevap arayan bu kitaptaki çalışmalar, 2015 yılında Denizli’de Pamukkale Üniversitesi bünyesinde Laodikeia Kazı Evi’nde yapılan bir toplantıya dayanmaktadır. Dolayısıyla odak noktası Geç Antik Çağ’da Lykos Vadisi ve Çevresi olarak belirlenen bu kitapta yer alan çalışmalar, sadece Batı Anadolu antik kentlerinde kazılarda ortaya çıkartılan son buluntu ve gelişmeleri değerlendirmemekte, aynı zamanda Geç Antik Çağ tarih yazımını meşgul eden, antik kent kültürünün durumunu, çöküş, değişim, dönüşüm gibi kavramları da dikkate alarak tartışmaktadır.

Geç Antik Çağ Anadolu’sunda kentsel nüfusun azalmasının gerisindeki faktörleri incelerken, şimdiye kadar genelde ihmal edilen salgın hastalıkların rolüne dikkat çekilmekte ve kentsel sistemin çöküşünü ele alırken fazlasıyla anlam yüklenen Sasani saldırılarına ilişkin yargılarda, daha temkinli olunmasını önermektedir. Hiç kuşkusuz Roma dünyasının tek dış tehdidi Sasaniler değildi. İmparatorluğun kuzey sınırlarında yaşayan Germen asıllı kavimler de zaman zaman büyük tehdit oluşturuyordu. Öyle ki bu kavimlerden birisi olan Gotların, 3. yüzyılın ortalarında Kafkaslar üzerinden Anadolu’yu istila etmelerinin etkisi Efes ve civarında yapılan arkeolojik çalışmalarla belgelenmektedir.

Bu kitapta yer alan arkeologların ve tarihçilerin çalışmaları iki farklı kategoride değerlendirilebilir: Bir yanda arkeologlar çalıştıkları kentler özelinde, (bu bağlamda Laodikeia, Tripolis, Hierapolis gibi Lykos Vadisi kentleri; Stratonikeia, Ephesus ve Tralleis gibi çevre kentler) Geç Antik Çağ'da farklılaşan buluntulara dikkat çekilmektedir. Kazılarda ortaya çıkartılan buluntular kentsel hayatın vaziyetini ortaya koyması bakımından çok önemlidir. Diğer yanda tarihçiler Geç Antik Çağ dünyasıyla ilgili modern tarihi tartışmalara işaret ediyorlar ve o dünyayı derinden sarsan depremler, siyasi sorunlar ve salgın hastalıklar gibi faktörlerin, söz konusu dönemde kentsel hayatı ne derecede etkilediklerini arkeolojik veya yazınsal literatürde yer alan verilerden hareketle ele almaktadırlar.

Son olarak, hem bu kitabın ortaya çıkmasında hem de Laodikeia Kazı ve Restorasyon çalışmalarına sağladıkları destekten dolayı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Denizli Valiliği'ne, Denizli Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı'na, Pamukkale Üniversitesi Rektörlüğü'ne, Pamukkale Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Birimine (BAP), Güney Ege Kalkınma Ajansı'na (GEKA) teşekkür ederiz. Ayrıca kitabın hazırlanmasında emeği geçen Dr. İnci Türkoğlu ve Arkeolog Ayşegül Arıç'a teşekkür etmek bizim için bir görevdir. Laodikeia antik kentinin Dünya Kültür Mirasına kazandırılması için 2003 yılından itibaren Kazı Ekibinin yaptığı öz verili çalışmalar, hiç kuşkusuz her türlü takdirin üzerindedir.

Celal ŞİMŞEK – Turhan KAÇAR
2017, Denizli

INTRODUCTION

The term “late antiquity” denoting the transitional period from the ancient world to the medieval world was first proposed in the art historical studies at the beginning of the twentieth century; it has become very popular in the last half-century transforming to a separate discipline and historic period. In modern studies of history and archaeology, the period of late antiquity has two chronological spans as “short” and “long”, lasting either from the reign of Diocletian to Justinian (third-sixth centuries AD) or from the second to the eighth – even to the tenth – century. Geographical focus of late antiquity is mostly the eastern part of the Roman Empire. Therefore, the situation of Anatolia, the most important region that kept the East Roman Empire standing, through late antiquity is of utmost importance. Studies on the history and archaeology of Anatolia provide non-ignorable material to the academic debates on the late antique world. Therefore, finds related with the late antiquity of Anatolia are among the leading topics of recent times. In the past, archaeologists had concentrated on the art, architecture and culture of the Archaic, Classical, Hellenistic and Imperial periods. Thus, finds dating to after the third century AD were not paid much attention until the 1980s when the data on late antiquity started to gain in importance and be assessed gradually.

Indeed, the Mediterranean world and Anatolia in the wider sense and the Lykos Valley and its neighbourhood in particular witnessed radical changes and developments as of the third century AD. Political and religious crises of the third century culminated in the Christianisation and administrative forking of the Roman Empire in the following century. Emperors Constantine and Licinius legitimised Christianity with their “Edict of Milan” in 313; and finally Emperor Theodosius banned paganism making Christianity the official religion. This change altered many things taken for granted. Now, agorae, baths, theatres, stadiums and temples, which had shaped the urban life and landscape in the earlier times, were taken over by churches and other Christian religious structures. In the last phase of late antiquity, another monotheistic religion, Islam was born and it paved the way for integration of new elements in the archaeological landscape of the cities in the East Mediterranean, even if not the cities of West Anatolia right away.

The papers in this book have arisen from a meeting held at Pamukkale University in 2015 and look for answers to the query on the abovementioned changes as reflected in Laodikeia, above all, and in the Lykos Valley and its neighbourhood. Thus, the studies presented in this book with a focus on the Lykos Valley and its Neighbourhood in Late Antiquity not only assess the latest finds uncovered and developments attested in the archaeology of the ancient cities of western Anatolia in particular, but also discuss these issues taking into consideration the concepts such as the situation with the urban culture of antiquity, fall, change, and transformation, which have been debated by the historiography of late antiquity.

Investigating into the decrease in urban populations in Anatolia of late antiquity, they draw attention to the part of the epidemics, mostly neglected until now, and also suggest that the Sassanian raids have been overrated while dealing with the collapse of the urban system. Certainly, the Sasanians were not the only external threat to the Roman world. Germanic peoples living about the northern borders of the Empire posed threats time to time. In so much that the raids by the Goths, one of those peoples, about middle of the third century AD are now archaeologically documented in and around Ephesos.

The studies by archaeologists and historians presented in this book should be considered in two categories: on one side, the archaeologists call for attention to the finds distinguishing themselves in late antiquity based on

the cases of their proper excavations at the cities of Laodikeia, Tripolis and Hierapolis in the Lykos Valley as well as Stratonikeia, Ephesus and Tralleis in the neighbourhood because these finds are of importance for they cast light onto the urban life of the period. On the other side, historians point to the modern historiographic debates regarding the world of late antiquity and investigate the effect on the urban life of the factors like earthquakes, political problems and epidemics, which shook that world deeply, by investigating the data provided by the archaeological and literary literature.

Finally, we would like to express our gratitude to the Ministry of Culture and Tourism General Directorate of Cultural Heritage and Museums, Governorate of Denizli, Metropolitan Municipality of Denizli, Presidency of Pamukkale University, Pamukkale University's Office of Scientific Research Projects (BAP), and Development Agency for the South Aegean Region (GEKA) for their support to the excavations and restorations at Laodikeia. We also would like to extend our thanks to Dr. İnci Türkoğlu and Archeologist Ayşegöl Arıç for their effort in the preparation of this volume. Last but not least, the self-sacrificing work of the excavation team since 2003 to get Laodikeia into the World Heritage List is beyond all appreciation.

Celal ŞİMŞEK – Turhan KAÇAR
2017, Denizli

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA STRATONIKEIA

Stratonikeia in Late Antiquity

BİLAL SÖĞÜT*

Abstract

Stratonikeia in Caria spreads over the north slope of Kadıkulesi Tepesi and the flat area extending further. Discoveries in architecture and small finds from the ancient city range from the Bronze Age until the present. An important part of this long history encompasses the lower city on the flat area and its environs during the late antiquity.

Following the earthquakes during the second and third centuries AD, in addition to the restoration of the damaged buildings, new and monumental strong buildings were constructed. After the proclamation of Christianity as the official religions, buildings were constructed in a hurry, thus not strong enough, in the fourth century, and they were easily destroyed in earthquakes. Then, from the late fourth through the late sixth century more monumental and grandiose structures were built. A Golden Age is attested not only in architecture but also in literature; and, abundance of materials from fallen structures as well as others ready to use paved the way for "Late Antique Gathering" and a new process of constructions. Starting in the first quarter of the seventh century, the city shrank in overall with many areas abandoned, and settlement continued only in a small area in the northeast.

The present study presents a general evaluation of the remains and finds from the late antiquity uncovered in the course of excavations and surveys within the city walls of Stratonikeia and environs.

Anahtar Kelimeler: *Stratonikeia, Karya, Geç Antik Çağ, Hıristiyanlık, Deprem*

Keywords: *Stratonikeia, Caria, Late antiquity, Christianity, Earthquake*

Muğla ili, Yatağan ilçesi, Eskihisar mahallesinde bulunan Stratonikeia antik kenti, Kadıkulesi Tepesi'nin kuzey yamacı ve devamındaki düz alana kurulmuştur. Yamaç ve düz alan yerleşiminin birlikte görüldüğü antik kentte, Erken Tunç Çağı'ndan günümüze kadar buluntu ve mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Bu uzun tarihi süreç içinde önemli bir dönemi de Geç Antik Çağ buluntuları oluşturmaktadır (Fig. 1). Bu çalışma ile Stratonikeia antik kenti içinde ve yakın çevresinde yapılan kazı ve araştırmalarda tespit edilen Geç Antik Çağ mimari kalıntı ve buluntularının genel bir değerlendirmesi yapılarak, konuya dikkat çekilmesi hedeflenmektedir.

1. YERLEŞİMİN TARİHSEL SÜRECİ VE KULLANDIĞI İSİMLER

Stratonikeia'da son yıllarda yapılan kazılar sonucunda ele geçen en erken buluntu, kentin batısında tespit edilen ve MÖ 3. bine tarihlenen Kyklad tipi mezardır¹. İlk kazı başkanı Y. Boysal, Erken Tunç Çağı'ndan kökeni burası

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kınıklı-Denizli/TÜRKİYE.
E-mail: bsogut@pau.edu.tr

¹ Mezarların tekil olmadığı düşünülmeyle birlikte, devamı da ele geçmemiştir. Bu alanda Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine tarihlenen plaka tekne mezarlar tespit edilmiştir. Bu alanın daha batısında kazılmamış alanda, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen mezarlara ait silindirik altar bulunarak, Muğla Müzesi'ne götürülmüştür. Kentin batısındaki bu durum, kuzey ve kısmen doğusunda

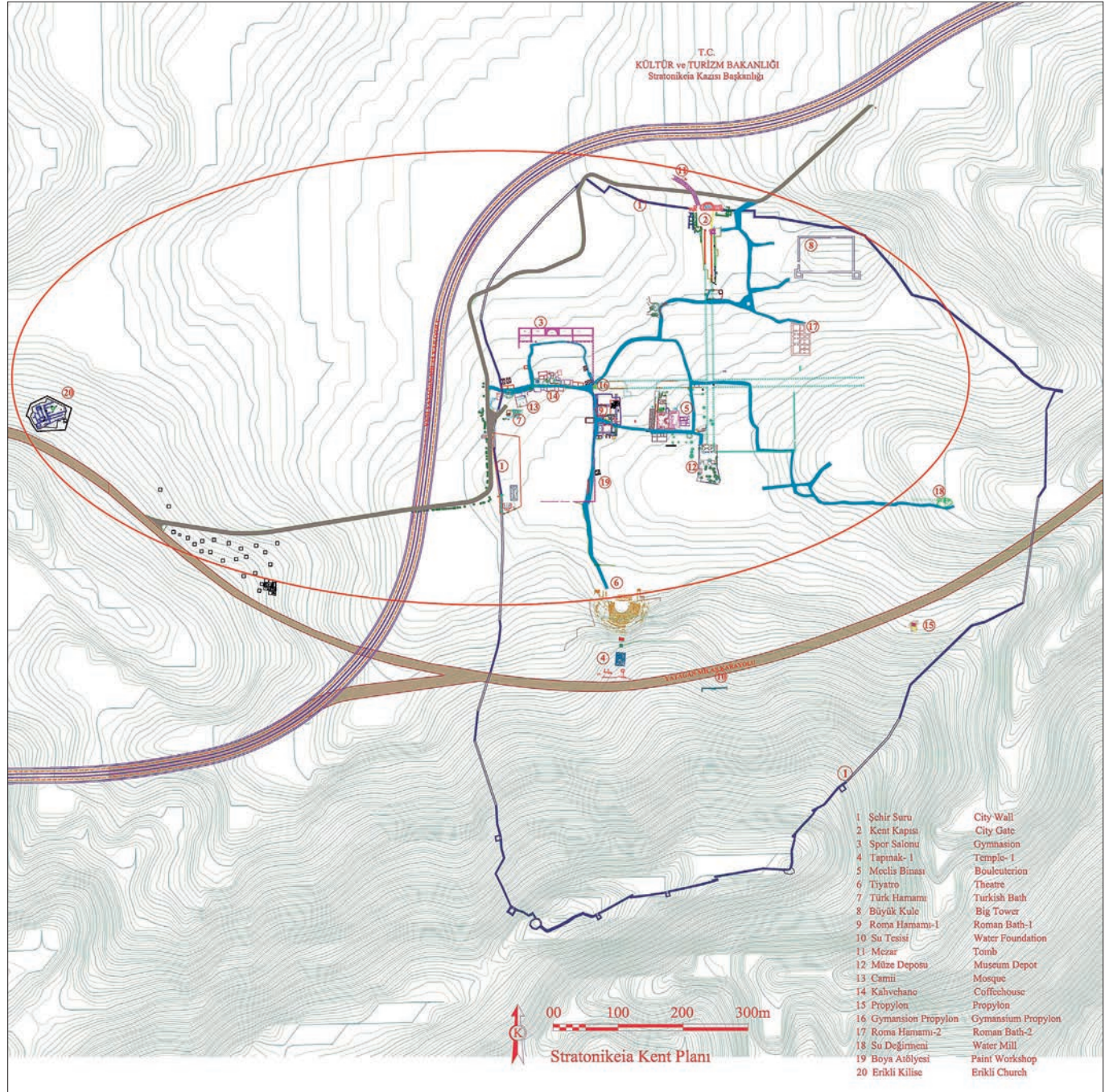

Fig. 1 Erken Doğu Roma Dönemi kalıntılarının bulunduğu alanlar

olan kapların bulunduğunu ve bunların Bodrum Müzesi'ne götürüldüğünü aktarmaktadır². Bunlar, yerleşim alanında aynı dönemlerden buluntuların tekil olmadığını, yapılacak olan yeni kazı ve araştırmalarla bunların devamının çıkabileceğini göstermektedir.

da görülmektedir. Bu nedenle, kentin çevresinde düzenli ve hassas bir kazı yapılmadan, anıtsal bir mimariye sahip olmayan bu mezarların tespitinin oldukça zor olduğu açıktır. Bunlar erken verilerin azlığının ana nedenleri arasındadır. Bunların dışında aynı bölgeden Iasos antik kentindeki Agora kazılarında Bronz çağı ile ilgili arasında mezarların da bulunduğu mimari ve küçük buluntular tespit edilmiştir (Berti 1993, 189-190; Momigliano 2012). Özellikle ele geçen mezarlar için bkz. Momigliano 2012, 9-10, Fig. 12. Ayrıca Iasos'ta bulunan Kyklad mezarları için bkz. Wheeler 1974, 418-419.

² Y. Boysal bir antikacının elinde, kökeni Stratonikeia olan 8-10 kadar Erken Tunç Çağı'na ait kabın varlığından söz etmiştir (Boysal 1967, 26 ve dipnot: 66).

Kentte, MÖ 2. bin yerleşimi ile ilgili bulguların daha fazla olduğu dikkati çekmektedir. Bunların en önemlilerinden olan yazılı bir kayıt Stratonikeia Bouleuterionu kuzey antası iç kısmında yer alan ve Menippos tarafından yapıldığı bilinen Grekçe takvim yazıtı ile burada 1505 yılının yazılı olmasıdır³. Kent için çok önemli olduğu anlaşılan bu tarih başlangıcı, Geç Tunç Çağı'na ait yaşam izlerinin varlığını destekleyen önemli kayıtlardan birisidir⁴. Kent içinde ele geçen arkeolojik buluntular, MÖ 2. bin ortaları ve sonrası için birbirini destekler niteliktedir. Çünkü verilen tarih başlangıcına göre kentte bu dönemde bir yerleşim bulunmalı ve hatta önemli bir tarihi olay dolayısıyla bu takvim başlatılmış olmalıdır.

Takvim yazıtının dışında, önemli bir tarihi kayıta, III. Hattuşili (MÖ 1267-1237) ve IV. Tuthaliya (MÖ 1237-1209) dönemlerinden Tawagalawa ve Milawata mektuplarında geçen isimlerden Atriya'nın, Idrias (ya da Stratonikeia) olabileceğidir⁵. İsimlere bakıldığında, fonetik olarak Idrias ile yakın bir benzerliğin olduğu açıktır. Bu isim benzerliği, Stratonikeia isminin Hitit kayıtlarında geçen yerleşimlerden birisinin, Hellenistik Dönem'deki adı olduğunu ortaya koymaktadır.

Hititler Dönemi'ndeki Atriya'dan sonra, antik yazarlardan Pausanias'a göre Stratonikeia'nın Klasik Dönem öncesindeki ismi Khrysaoris (Altın Kılıçlı) olarak bilinmekteydi⁶. Antik yazarların bu ifadelerine göre burada adı Khrysaoris ya da Idrias olan bir yerleşim vardı ve bu isim daha sonra değiştirilmişti⁷. Bu isimlerden Khrysaoris'in Klasik Dönem öncesindeki, Idrias'ın ise Klasik Dönem'deki ismi olduğu anlaşılmaktadır⁸.

Strabon'un "...bu kentin yakınında, bütün Karialuların genel mülkiyetinde bulunan ve hem kurban sunmak hem de ortak çıkarları konuşmak için toplandıkları yer olan Zeus Khrysaoreos'un tapınağı vardı..."⁹ şeklindeki ifadeleri bu kentin bölge insanı için dini yönünün fazla olduğunu göstermektedir. Hatta M.Ç. Şahin'in Zeus Khrysaoris'in Tapınağı'nın, antik kentin içinde ya da çok yakınında olduğunu belirtmesinin¹⁰, burasının erken dönemdeki durumunun anlaşılması için önemli olduğu düşüncesindeyim.

Bu dönemlerde verilen isimlerin, hem yerleşim merkezinin, hem de sahip olduğu toprakların adı olarak düşünülmesi yerinde ve doğru olacaktır¹¹. Önceki Khrysaoris ismi Yunanca olmasına rağmen, yeni Idrias (Idrieus'un Kenti) ismi Karca'dır¹². Böylece kentin adı, Hititler Dönemi'ndeki Atriya ismine fonetik olarak çok yakın olan Karca Idrias ismiyle değiştirilmiştir. Buradaki öze dönüş, bu dönemdeki tarihsel olaylar ile de doğrudan bağlantılı olmalıdır. M. Aydaş, bu değişimin Herodotos zamanında (MÖ 484-430) olduğunu, Herodotos sonrasında bu adın değiştiğini ve kentin Hekatesia (Hekate'nin Kenti) olduğunu düşünmektedir¹³. Kentin bu dönemdeki isminin Hekate ile ilişkisi ve bunun MÖ 4. yy'da gerçekleştirilmiş olması tesadüf değildir. Çünkü Anadolu bir

³ Şahin 1981, No: 1044. M.Ç. Şahin takvim yazıtının en altındaki 1505 tarihinden 100 çıkarılsa bile MÖ 1405 yılına ulaşılacağını ifade etmektedir (Şahin 2010, 5, dipnot: 49). Sonuçta bu tarihe göre MÖ 2. bin ortalarına yakın bir tarih çıkmaktadır. M. Aydaş'ın bu konudaki değerlendirmeleri için bkz. Aydaş 2010a, 278; Ayrıca takvim yazıtı ve bunun kent için önemi konusunda bkz. Söğüt 2013a, 614-615, Res. 14.

⁴ Stratonikeia ile Lagina arasında, Yarbaşı ve Kumyeri gibi alanlarda Tunç Çağı'na tarihlenen mezarlar tespit edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Boysal 1979, 389-390; Kara 2015, 29-44; Tırpan 2015, 433, Res. 1-4. Stratonikeia çevresindeki Tunç Çağı Yerleşimleri ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Oğuzhanoglu 2015, 12-19.

⁵ Del Monte – Tischler 1978, 56-57; Del Monte 1992, 18.

⁶ Pausanias V.21.10. Bu ismi almasıyla ilgili olarak M. Aydaş'ın değerlendirmeleri için bkz. Aydaş 2015a, dipnot: 35.

⁷ Pausanias V.21.10; Byzantionlu Stephanos, Ethnikon 696 ve Ethnikon 326; Strabon XIV.II.25. Bu antik kaynaklarda geçen metinler, bunların çevrisi ve değerlendirmesi için bkz. Aydaş 2015b, 608-609.

⁸ M. Aydaş, öncesinde kentin adının Khrysaoris olduğunu ve bunun MÖ 484 yılından sonra değiştiğini belirtmektedir. Bu konudaki değerlendirmeleri için bkz. Aydaş 2015a, 75-77.

⁹ Strabon XIV.II.25. Chrysaorios'un (ya da Chrysaoreios) nitelmesi genellikle Stratonikeia yazıtlarından da bilinmektedir (Şahin 2010, 5). Ayrıca bu ismin Chrysaoris olarak kullanımı ve Hiera Kome ile ilişkileri konusundaki değerlendirmeler için bkz. Şahin 2010, 4-6.

¹⁰ Antik yazarların aktardığı bilgilerin haricinde, Zeus Khrysaoreos Tapınağı'nın duvarlarına ait yazıtlar Stratonikeia kenti içinde bulunmuş olup M.Ç. Şahin'in de düşündüğü gibi bu kutsal alan kentin içinde ya da çok yakınında olmalıdır (Şahin 2010, 5).

¹¹ Aydaş 2015a, 75.

¹² Aydaş 2015a, 76. Idrias Dönemi Stratonikeia ve yakın çevresi için bkz. Söğüt 2013a, 606-608.

¹³ Aydaş 2015a, 77; Aydaş 2015b, 610.

tanrıça olan Hekate adına düzenlenmiş olan en büyük kutsal alan, bu kentin yaklaşık 8.2 km kuzeyinde olup siyasi olarak bu yerleşime bağlı dini merkezlerden birisidir¹⁴.

Kentin Klasik Dönem öncesi erken yerleşime ait kalıntılarını; Kadikulesi Tepesi'ndeki sur duvarı ve kapının birisi¹⁵ ile tepenin kuzey eteğindeki teras duvarları oluşturmaktadır. Bu duvarlar tekniğine göre muhtemelen MÖ 7.-6. yy'lara ait olmalıdır¹⁶. Ancak bu duvarlar ile ilgili değerlendirmeler yapılırken kullanıldıkları yerlere de dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü fonksiyon ve görseelliğine bağlı olarak, bir sur duvarı ile kutsal alan terası aynı işçilikte ve görseellikte değildir. Kentin surlarındaki erken dönem duvarlarda savunma ve dayanıklılık ön planda tutulmuştur. Buna bağlı olarak, taşların kenarları tam düzgün değil ve özellikle köşeler haricinde taş büyüklüklerinin seçiminde çok itinalı davranılmamıştır¹⁷. Oysa aynı tarihlerden olabileceği düşünülen kutsal alan teras duvarlarında, sur duvarlarında görülmeyen kaliteli bir işçilik dikkati çekmektedir. Klasik Dönem içinde özellikle MÖ 4. yy'da, savunma sistemine bağlı olarak duvar örgüsünde de belirgin değişikliğin olduğu açıktır. Bu değişiklikte teknik bir takım gelişmelerin de etkisinin olduğunu kabul etmek gerekir. Bu sebeple Stratonikeia'da Kadikulesi ve Yeldegirmen Tepe'dekine benzer duvarları, Klasik Dönem öncesi örnekler içinde değerlendirmek uygun olacaktır.

Kentin genelinde görülen bu duvar örgüleri, Klasik Dönemin en çok sevilen örgü tipini oluşturmaktadır. Bu duvarlar Stratonikeia'nın ve içinde bulunduğu bölgenin en parlak zamanında yapılmış olmalıdır¹⁸. Kentleşme açısından, Halikarnassos¹⁹ başta olmak üzere Myndos²⁰ ve Theangela²¹ gibi kentlerde görülen sur duvarlarının büyük bir çoğunluğu Klasik Dönem içerisine, özellikle de MÖ 4. yy'a tarihlendirilmiştir²². Bunların dışında Labraunda, Latmos, Amyzon ve Alabanda'nın da surları Hekatomnidler Dönemi'nde inşa edilmiştir²³. Bunlardan özellikle Halikarnassos'un MÖ 4. yy duvarlarında, burası ile yakın benzerlikler bulmak mümkündür²⁴. Bu nedenle coğrafi, dini, ekonomik, siyasi ve kültürel anlamda her zaman farklılığını hissettiren Stratonikeia'nın Hekatomnidler Dönemi'nde merkezi konumunun daha belirgin hale getirilmesi ve siyasi bir kimliğe de sahip olması normaldir.

Mimari kalıntıların haricinde, burada bulunan yazıtlara göre Hellenistik Dönem öncesine, MÖ 4. yy'ın son yirmi yılına tarihlenen Karyalı isimlerin varlığı da bilinmektedir²⁵. Bunlar, kentin adının Stratonikeia olarak değiştirilmeden önce buradaki yerleşimin varlığını ve kullanılan isimlerin Karca olduğunu destekleyen önemli unsurlardan bazılarıdır.

Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi yerleşiminin temeli ve kent planlaması MÖ 4. yy'a dayanmaktadır. Kentin tamamında kazı yapılmamış olmakla birlikte, ızgara planı şeklindeki düzenli yerleşiminin de bu

¹⁴ Stratonikeia ile Lagina Hekate Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol ve kenarındaki mezarlar hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Boysal 1987, 51-69; Söğüt 2013a, 611-613. Börükçü nekropolünde bulunan mezarlar ve ölü gömme gelenekleri için bkz. Söğüt 2012, 564-569.

¹⁵ Yukarı şehir surları A.A. Tırpan tarafından Hellenistik Dönem öncesi yapıları olarak değerlendirilmiştir. Buna bağlı olarak bu duvarlar çoğunlukla MÖ 5.-4. yy örnekleri ile karşılaştırılmış ve bunlara göre tarihlendirme yapılmıştır (Tırpan 1990, 219-221, Res. 2-8). Ancak yukarı şehir surlarının tamiratlar haricinde tamamı Klasik Dönem öncesine ait olmalıdır. Çünkü aynı alanda, Yukarı kent surunun Aşağı kent surları ile birleştirildiği dönemde yeni eklemeler ve tamiratlar yapılmıştır.

¹⁶ Söğüt 2013a, 610-611.

¹⁷ Genel anlamda düzensiz kırık taşlardan örülen duvar örgüsü ile ilgili bir dönem sınırlandırılmasının yapılması mümkün değildir. Çünkü bunlar her dönemde görülebilir.

¹⁸ Bu dönemde, kentte yapılan sur duvarları ve diğer imar faaliyetleri için bkz. Söğüt 2013a, 609-610.

¹⁹ Pedersen 2010, 275-314.

²⁰ Tırpan 1988, 170-171.

²¹ Tırpan 1988, 176-177.

²² Bu kentler Hekatomnidler Dönemi içerisinde özellikle Maussollos zamanında merkez yapılan yerleşmeler olması açısından ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

²³ McNicoll 1997, 15-45.

²⁴ Halikarnassos duvarları arasında Stratonikeia'ya benzer örnekler için bkz. Pedersen 2010, 262, 282, 290, 292, 293-294, 299, 301, Fig. 5, 23, 26, 37.

²⁵ Stratonikeia'da bulunan yazıtlarda geçen bu isimler ile ilgili epigrafik buluntuların hem kent, hem de bölgesel olarak değerlendirmeleri için bkz. Şahin 2010, 5; Piras 2010, 229-230.

dönemde yapıldığı düşünülmektedir. Buna bağlı olarak yerleşim merkezindeki ana caddeler de bu dönemde belirlenmiş olmalıdır. Hellenistik ve Roma Dönemi'nde aynı şekilde kullanılarak günümüze ulaşan kuzey-güney ve batı-doğu ana caddeleri bunlardan sadece ikisidir.

Hekatesia ismi, Seleukos krallarından I. Antiokhos tarafından önceden üvey annesi ve sonrasında eşi olan Stratonike'nin adına Stratonikeia olarak değiştirilmiştir²⁶. Bu isim değişikliği Hellenistik Dönem başlarından itibaren yaygın görülen uygulamalardan birisidir. Ancak bazı kentlerin belirli bir dönem sonra eski isimlerine dönüş yaparak, tekrar kullanmaya başladıkları bilinmektedir²⁷. Stratonikeia'da Hadrianus ve Antoninus Pius dönemlerinde (MS 117-161) bir süreliğine Latince Hadrianopolis (Hadrianus'un Kenti) adını kullanmakla birlikte, MS 161 yılından sonra tekrar önceki ismi olan Stratonikeia'ya dönüş yapmıştır²⁸.

Stratonikeia antik kentinin sur duvarlarına bağlı olarak sınırları bilindiğinden, büyüklüğü kolayca anlaşılabilir. Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine tarihlenen yapılara göre kentin yerleşim dokusu ile ilgili genel değerlendirmeleri yapmak mümkündür. Kent içinde sadece belirli yerlerde kazılar yapıldığından, bilinen yapı sayısı oldukça sınırlıdır. Bilinen yapılar, tiyatro, gymnasium, bouleuterion, anıtsal çeşmesi ile birlikte şehir kapısı ve devamında sütunlu cadde, hamam, tapınak ve su yapısıdır. Kentin tiyatrosu Kadıkulesi Tepesi'nin, kuzeydeki düzlük alan ile birleştiği yerdeki doğal eğime Greko-Romen tipinde inşa edilmiştir. Tiyatronun hemen üst terasında ise kutsal alan bulunmaktadır²⁹. Buradaki kutsal alan terasında Klasik Dönem öncesine, tiyatrodan ise MÖ 4. yy'a kadar inen mimari izlere rastlanılmakla birlikte, MÖ 2. yy' ve Augustus Dönemi'nde tiyatro ve tapınakta yeniden düzenlemeler yapılmıştır³⁰. Kentte yaşanan depremlere bağlı olarak, buradaki imarlar MS 2. yy ve sonrasında Geç Antik Çağ boyunca da devam etmiştir.

Kentin adının değiştirilmesi MÖ 3. yy'ın ikinci çeyreğinde yapılmış olmakla birlikte, bu dönemde imar yapıldığına dair her hangi bir anıtsal yapı tespit edilmemiştir. Stratonikeia ve içinde bulunduğu bölge, Hellenistik Dönem boyunca, Seleukos, Ptolemaios, Makedonyalılar, Rodos ve Roma arasında el değiştirmiştir³¹.

Kentte bilinen en erken Hellenistik yapı, MÖ 2. yy'ın ikinci çeyreğine tarihlenen 105x267 m ölçülerindeki Gymnasium'dur. Kent merkezinde, Hellenistik Dönemden Gymnasium ve Bouleuterion dışında, Roma İmparatorluk Dönemi'nde hamamlar, latrina ve agora ile sütunlu cadde ve sokaklardan kalıntılar bilinmektedir. Kalıntıların haricinde, kent içinde bulunan mimari elemanlara göre, bilinen yapıların büyük bir çoğunluğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmektedir. Genel hatlarıyla Augustus ve MS 2. yy dışında, yoğun imar faaliyetlerinin yaşandığı dönem olarak, depremlerin sonrasındaki yapılaşmanın etkili olduğu görülmektedir. Özellikle MS 139 tarihli bir yazıta göre deprem sonrasında, Roma İmparatoru Antoninus Pius'un kente yaptığı 25.000 drachme destek, yazıtlardan bilinmektedir³². Buluntular ve yapılan tespitlere göre kent gerekli olan zamanlarda, hem kendi imkânları, hem de imparatorluk desteği ile hızlı bir şekilde yapıları yeniden ayağa kaldırmıştır.

Halktan yeterli desteği alamadığı için MS 3. yy'ın üçüncü çeyreğinden itibaren, özellikle Pagan inancına ait dini yapıların tamir edilmesi ya da bir deprem sonrasında ayağa kaldırılması ciddi anlamda aksamaya başlamıştır. Özellikle MS 4. yy'ın ikinci çeyreğinden itibaren Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle birlikte; dini yapılarda değişim ve buna bağlı dini, siyasi ve ekonomik merkezler oluşmuştur. Bu alanların yeniden düzenlenmesinde, her zaman olduğu gibi depremlerin tahribatı etkili olmuştur. Örneğin MS 360 yıllarındaki depremin/depremlerin sonrasında kentte tekrar ayağa kaldırmalar gerçekleşmiştir. Bu dönemde aktif olmaya

²⁶ MÖ 281 yılından sonra, kısa bir süre içinde kentin adı değiştirilmiştir. Bu konuda bkz. Magie 1950, 131.

²⁷ Seleukoslar'ın kendi egemenlik alanlarında yeni kurdukları ve adını değiştirdikleri eski kentlere de yöneticilerin veya hanımlarının adlarını verdikleri bilinmektedir. Bu konudaki bir örnek için bkz. Zoroğlu 2004, 9-11.

²⁸ Aydaş 2015a, 77.

²⁹ Kutsal Alan içinde bulunan Augustus Kutsal Alanı'nda yapılan kazıların ilk sonuçlarının değerlendirmeleri için bkz. Sezgin 2015, 598-604.

³⁰ Mert 2002, 187-203.

³¹ Kent ve içinde bulunduğu bölgenin Rodos ile siyasi, kültürel ve dini ilişkileri konusunda antik kaynaklar ve yazıtlara bağlı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Aydaş 2010.

³² Bu yazıtların çevirisi ve değerlendirmeleri için bkz. Aydaş 2015a, 75.

başlayan önemli bir merkez Kuzey Şehir Kapısı ve devamındaki Kuzey Sütunlu Cadde ile kentin kuzeydoğu köşesidir. Kuzey Şehir Kapısı ve bunun güney doğu bölümünün aktif olmasının nedeni, Kuzey Şehir Kapısı iki girişi arasında bulunan çeşmenin bu dönemde halen daha aktif olarak kullanılmakta olmasıdır. Bu dönemlerde Kadikulesi Tepesi'nin yamaçlarından ve kentin batısından, buraya künklerle suların taşındığı anlaşılmaktadır.

2. STRATONIKEIA PİSKOPOSLARI

Günümüz Fethiye ilçesi hariç, Muğla ili ve ilçeleri antik dönemin kıyı Karya'sı olarak kabul edilmektedir³³. Bu bölgedeki Doğu Roma Dönemi erken yerleşimine dair kalıntılar antik kentlerde ele geçmiştir³⁴. Karya Bölgesi'nde Hıristiyanlığın kurumsal bir yapıya kavuşması, bu bölgeden 5 Piskopos'un katıldığı, MS 325 yılında yapılan Nikeia (İznik) Konsili ile birlikte başlamaktadır. Bundan sonra MS 431 Ephesos ile MS 451 Khalkedon Konsilleri arasındaki dönemde Aphrodisias Metropolit olmak üzere bu bölgede toplam 20 kentin piskoposluk merkezi olmuştur³⁵.

Konsüllere yapılan katılım, yazıtlar ve mühürler sayesinde Stratonikeia Piskoposlarının bazılarının isimleri bilinmektedir³⁶. Bunlar arasında Piskopos Eupeithus MS 451'deki Kadıköy Konsili'ne, Piskopos Theopemptus MS 692'deki Konstantinopolis Sinodu'na, Piskopos Gregorios MS 787'deki İznik Konsili'ne katılmıştır. Bunların haricinde, MS 5.-6. yy'dan bir yazıtta Piskopos Kleo[nymos] (Kleobios ya da Kleonikos), MS 10. yy'dan başka bir yazıtta ise Piskopos Ioannes'in isimleri geçmektedir³⁷. Ayrıca mühürlerden MS 10.-11. yy'larda piskoposluk yapan Keşiş Dionysios ve Piskopos Georgios'un isimleri bilinmektedir³⁸. Stratonikeia'nın adı MS 13. yy'a kadar Stauropolis'e bağlı suffraganlardan biri olarak piskoposluk listelerinde geçmektedir³⁹.

3. DOĞU ROMA DÖNEMİ MİMARİLERİ

Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nde Stratonikeia ismini kullanmaya devam eden kentte, MS 4. yy'ın ikinci çeyreğinden sonra yaşanan serbestlik nedeniyle, inanç değişikliğine bağlı olarak bir takım yeni yapılar inşa edilmiş ve bazı yapılar yeniden düzenlenerek kullanılmıştır. Bu tarihlerden itibaren, inşa edilen yapılar ve Hıristiyanlık inancına bağlı olarak yeni merkezler ön planda olmuş ve toplumda hem mimaride hem de yaşam tarzında köklü değişiklikler başlamıştır. Dine bağlı olarak yeni inşa edilmeye başlanan kilise ve şapeller⁴⁰ ile bunların çevresinde oluşan yapılar kentsel dokunun en önemli belirleyicisi olmuştur⁴¹. Bu sürecin bir devamı olarak MS 4. yy sonu ve MS 5. yy'da kentte yapılan imar faaliyetlerinin tamamının ağırlıklı olarak aşağı kentte gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Fig. 1).

³³ Hıristiyanlık ile birlikte arasında Stratonikeia'nın da bulunduğu Mylasa, Bargylia, Knidos, Iasos, Kaunos ve Kedreai gibi önemli kentlerin tekrar yapılandırılması ve Aphrodisias Metropolitliği'ne bağlı piskoposluk merkezi haline getirilmesi ile bölgenin siyasi ve sosyal yapısına ilişkin bilgiler kısıtlıdır. Yazılı belgeler daha çok MS 5. yy'dan sonra başlamaktadır (Özcan 2012, 587).

³⁴ Bölgenin Erken Hıristiyanlık Dönemi ile ilgili yapıları ve buradaki tespitler konusunda toplu bir değerlendirme için bkz. Özcan 2012, 587-601.

³⁵ Öztaşkın2 2013, 25; Öztaşkın1 2015, 163.

³⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Öztaşkın1 2015, 159.

³⁷ Ruggieri 2005, 50; Ruggieri 2009, 215.

³⁸ Nesbitt – Oikonomides 1996, 183-184.

³⁹ Petrides 1912, 315.

⁴⁰ Bu dönemde yoğun görülmeye başlayan imar faaliyetlerine, kazısı yapılan pek çok kentte rastlamak mümkündür. Son yıllarda ortaya çıkarılan yapıların fazlalığına bağlı olarak, Laodikeia'da önemli tespitler yapılmıştır. Bu konuda bkz. Şimşek 2007, 267 vd. Bu dönemdeki yapısal değişimler Tapınak A'da yapılan çalışmalarda daha açık olarak yapılan kazılar ile ortaya konulmuştur (Şimşek 2007, 232-235, Res. 81c, 82a). Ayrıca Laodikeia antik kentinde Hıristiyanlık ve bulunan kiliseleri ile ilgili mimari ve küçük buluntu tespiti ve değerlendirmeleri için bkz. Şimşek 2012.

⁴¹ Lidya Bölgesi'ndeki Philadelphia kentinde Geç Antik Çağ ve Doğu Roma İmparatorluk Dönemi kalıntılarının kentsel değerlendirmesi için bkz. Erdoğan 2015, 251-272.

Bu dönem, kentleşme ve bir takım yeni yapılar açısından önemli bir süreç olarak dikkati çekmektedir. Klasik Dönem sonrasında, kentteki yerleşim dokusu ile ilgili en önemli değişiklik bu dönemde gerçekleşmiştir. Kuzey Şehir Kapısı ve güney devamındaki alanda, özellikle MS 360 yıllarındaki deprem sonrasında inşa edilen yapılar, bu yeni yapılaşma ve atılım sürecinin göstergesidir. Bu dönemde sadece yeni yapılar inşa edilmemiş, dini olmayan halkın kullandığı yapılar, tamir edilerek aynı işlevini sürdürmüştür. Yapılaşmalar ve deprem gibi doğal afet sonrasında yeniden ayağa kaldırma, bu dönemdeki en başarılı olunan yönlerden birisini oluşturmaktadır.

MS 4. yy'ın üçüncü çeyreğinden itibaren gerçekleştirilen imar faaliyeti, sadece Kuzey Şehir Kapısı ile sınırlı kalmamış ve aşağı kentin bütününde de yapılmıştır. Erken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi yerleşimlerini belirlemede; Gymnasion'da, Batı-Doğu Caddesi'nin batısı ve devamında, Bouleuterion'un avlusunda ve tiyatroya giden yolun yakınındaki sondajlarda dini ve sivil yapılara ait kalıntılar tespit edilmiştir. Hatta kentin dışında, sur duvarlarının yaklaşık 600 m batısındaki Erikli Mevkii'nde de Bazilikal Planlı bir kilise ve buna bağlı mekânların varlığı bilinmektedir. Bu tür yapılara, aşağı kentte kazı yapılan alanların büyük bir çoğunluğunda rastlanmış olması, gelecekte yapılacak kazılarda aşağı kentin diğer alanlarında da bulunacağını ortaya koymaktadır.

Aşağı kentteki bu yapı yoğunluğuna rağmen, Kadıkulesi Tepesi yamaçlarındaki yukarı şehirde kazı yapılan alanlarda, su kaynaklarına bağlı düzenlenen havuzlar haricinde bu döneme tarihlenen yerleşim kalıntısı tespit edilmemiştir. Bu da bize, Erken Doğu Roma Dönemi'nde Kadıkulesi Tepesi üzerindeki yukarı şehirde, yerleşimin olmadığını düşündürmektedir.

Erken Doğu Roma Dönemi'ndeki yapılaşmalar MS 7. yy'ın ilk çeyreği içlerine kadar devam etmiş ve bundan sonraki süreçte ciddi bir gerileme yaşanmıştır. Bu gerilemede, nüfusun büyük oranda azalmasına neden olan salgın hastalıkların etkisinin fazla olduğu anlaşılmaktadır⁴². Aksi takdirde kentte küçülmenin bu kadar fazla olmasının akılcı bir açıklamasını bulmak zor görünmektedir. Buna ek olarak, aynı dönemlerde yaşanan depremlerin de doğrudan etkilediğini söylemek mümkündür. Tüm bunlara bağlı olarak, aynı dönemlerdeki akınlar esnasında ciddi bir direniş gösterecek kişinin bulunmasının çoğu zaman mümkün olmadığı düşünülmektedir. Bu dönemde Tripolis antik kentinde tespit edilen tahribatlar, Stratonikeia'da bugüne kadar açılan kısımlarda net bir şekilde görülememiştir⁴³. Ancak MÖ 7. yy başlarından itibaren Stratonikeia'da ciddi bir küçülmenin varlığı kazı yapılan alanlarda belirgin bir şekilde ortaya konulmuştur.

4. GEÇ ANTİK ÇAĞ YAPILARINDAN ÖRNEKLER

Stratonikeia antik kenti sur duvarı içinde ve dışında yapılan kazılarda, Geç Antik Çağ'a ait yoğun kalıntılar aşağı kent olarak nitelendirilen düz alanda tespit edilmiştir. Burada, kazı yapılan yerlerin tamamında, bu döneme ait buluntulara rastlanılmıştır. Ancak belirli yerlerde yapısal yoğunluğun varlığı dikkati çekmektedir. Tamamının burada ele alınma imkânı olmadığı için sadece yoğun ve farklı yapı kalıntısının bulunduğu yerlerden bazıları hakkında kısa bilgiler verilmesinin iyi olacağını düşünüyorum. Burada ele alınanlardan, Erikli Kilisesi sur duvarları dışında, diğerleri ise sur duvarı içindeki yapı kalıntılarıdır.

4.1. Erikli Kilisesi

Erikli Kilisesi, batı surunun yaklaşık 600 m batısında günümüzde Erikli Mevkii olarak bilinen alana inşa edilmiştir (Fig. 1). Güneybatı yönden gelen gösterişli bir yolun sonrasında, batıya yakın kenarda zemini taş döşeli bir alandan yapıya giriş sağlanmaktadır. Doğu-batı yönünde inşa edilen kilise, burada yapının esas çekirdeğini oluşturmaktadır. Güneye ve özellikle batıya eklenen bölümler ile bir kilise olmasının dışında, burası farklı

⁴² Salgın MS 541-543 yıllarında ortaya çıkmasından sonra MS 570'lere kadar Akdeniz çevresinde devam etmiştir. MS 530'ların iltişamına son darbeyi vuran bu salgın hastalıklar olmuştur (Brown 2000, 96).

⁴³ B. Duman, Tripolis antik kentinde yaşayanların büyük bir kısmının, bu dönemdeki Sasani saldırıları nedeniyle kenti tamamen terk ederek, buranın yaklaşık 5 km kuzeyindeki daha güvenli bir yer olan Direbol'a taşındıklarını düşünmektedir (Duman 2013, 184). Ayrıca A.T. Tek'in MS 622-623 yıllarındaki Sasani saldırıları ile sikkeler ışığında yaptığı Pamphylia Bölgesi'ndeki Side, Perge ve Sillyon gibi kentler hakkındaki değerlendirmesi için bkz. Tek 2015, 120-135.

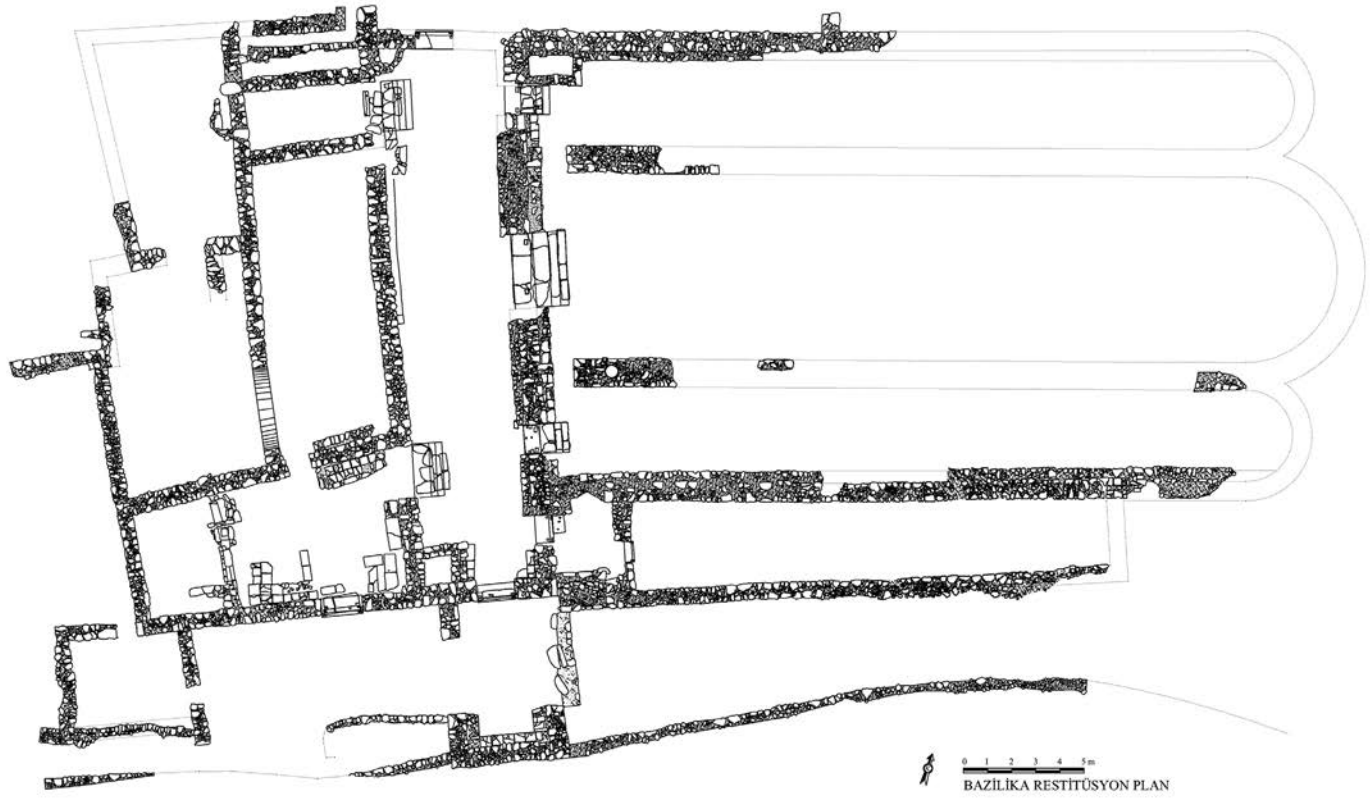

Fig. 2 Erikli Kilisesi Rölöve ve Restitüsyon Planı

Fig. 3 Erikli Kilisesi Kuzey Nefi zemin döşemesi

işlevleri yerine getiren bir yapı kompleksi görünümündedir⁴⁴ (Fig. 2). Kilisenin narteksi plaka taş, kuzey ve güney nefi tuğla ve orta nefi ise mozaik zeminlidir. Kuzey nefin batı kenarında bir havuz ve buradan doğuya doğru, kuzey nef orta bölümü boyunca devam eden üzeri kapalı bir kanal tespit edilmiştir (Fig. 3).

Kilise yapısının doğusundaki apsis kısmı tahrip olmakla birlikte, tespit edilen mimari ve ele geçen buluntular ile giriş ve diğer mekânların düzenlenişi, yapının sıradan bir kilise olmadığını ortaya koymaktadır. Yapının duvarlarında belirli bir dönemde güçlendirmelerin yapıldığı da dikkati çekmektedir. Bu güçlendirmeler depremlere bağlı olarak yapılmış olmalıdır. Batı duvarlarında görülen çatlaklar, kompleksin ciddi bir deprem geçirmiş olduğunu göstermektedir⁴⁵.

Diğer buluntuların yanı sıra, özellikle kilisesinin aydınlatması ile ilişkili çeşitli malzemeler ele geçmiştir. Bunlar arasında, bronz kancalar, halkalar ile demir zincirler, duvara applike edildiği düşünülen aydınlatma araçlarıdır. Bunlardan bir haçın üzerinde Grekçe “*Tanrım bize merhamet et*” yazması⁴⁶ ve her iki kolunda olasılıkla zincirlerle asılacak demir kancaların bulunması, bize bunun görülen bir yerde kullanıldığını, uçlarındaki demir kancalara da konveks dipli, kulplu kandillerin bağlandığını düşündürmektedir⁴⁷ (Fig. 4). Bulunan kandil taşıyıcıları parçaları, çoklu kandillere ait askı kısımlarıdır⁴⁸. Buluntular ışığında, tutamak kısımlarına da içi boş saplı kandil konularak kullanılmış olabilir⁴⁹. Buluntularına göre kilise, yaygın kullanılan çoklu kandillerle aydınlatılmış olmalıdır⁵⁰.

Kilisede bulunan sikkeler darp edildikleri yerlere ve imparatorlara göre incelendiğinde Doğu Roma'nın en önemli merkezi olan Constantinopolis'e ait sikkelerin daha fazla olduğu görülmektedir⁵¹. Diğer darp merkezleri ise Nicomedia, Kyzikos, Antiocheia ad Orontes ve Thessalonica gibi kentlerdir. Bunların dışındaki en önemli buluntulardan diğer ikisi ise kuzey nefte havuzun hemen yanında bulunmuş olan Spatheion Amphorası ile darp yeri Carthaca olan ve I. Iustinianus Dönemi'ne (MS 527-565) tarihlenen bronz sikkedir. Kuzey Afrika tipi form ve hamur yapısına sahip olan bu amphoranın Anadolu üretimi olmadığı, kesin ve benzer örneklerinin MS 6.-7. yy'lar arasında kullanıldığı bilinmektedir⁵². İçinde kutsal sıvının taşındığı düşünülen bu amphoranın havuzun hemen yakınında bulunmuş olması, bunun kullanım şekli destekler niteliktedir. Aynı seviyelerde bulunan amphora ve sikke, başka yere ait eserler olarak ticaret sonucu, aynı dönemde buraya gelmiş olmalıdır.

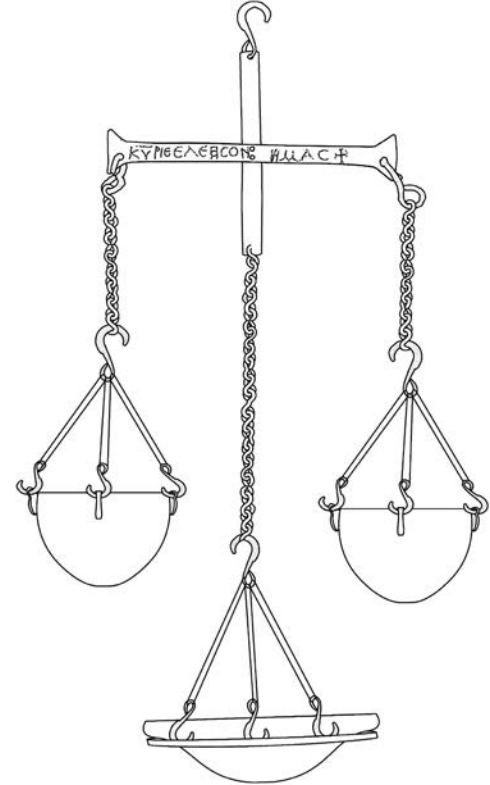

Fig. 4 Kilise'de bulunan Yazıtlı Çoklu Kandil Taşıyıcısı'nın çizim önerisi

⁴⁴ Özellikle ele geçen buluntu çeşitliliği ve bunların farklı bölgelere ait olması, bu düşünceleri desteklemektedir.

⁴⁵ Bu konudaki analiz çalışmaları devam etmektedir.

⁴⁶ Burada yapılan çalışmalarda ele geçen yazıtların çevrisi Yrd. Doç. Dr. Murat Aydaş tarafından yapılmıştır. Katkıları için çok teşekkür ederim.

⁴⁷ Kilisede ele geçen kandil ve kandil aparatları ile ilgili değerlendirmelerin yer aldığı bir yayın hazırlık aşamasındadır.

⁴⁸ Dönemin zenginlik ve ihtişamının güzel örneklerinden birisini oluşturan bu kandillerin bazılarının eldeki buluntular dikkate alınarak öneri çizimleri yapılmıştır (Fig. 4).

⁴⁹ Bunlar avlunun güney geçiş bölümüne asılarak alan aydınlatılmış olmalıdır.

⁵⁰ Burada çok sayıda sikkenin, sikke gramlarının ve ticaret ağırlıklarının bulunması burasının din haricinde sosyal işlerde de kullanıldığını düşündürmektedir.

⁵¹ Burada ele geçen sikkeler ile ilgili değerlendirmeler kazımız heyet üyesi Arkeolog Emin Sariiz tarafından yapılmıştır.

⁵² Sciallano – Sibella 1994, 75. Spatheion Amphorası'nın içinde kutsal şarabın taşındığı özel kaplardan birisi olduğu kabul edilmektedir (Peacock – Williams 1991, 202-203). Şarabın kutsallığı dikkate alındığında, kabın buluntu yeri ve boyutu da dini amaçlı kullanılmış olma ihtimalini destekler niteliktedir. Stratonikeia'da daha önce bulunmuş olan benzer bir örnek için Yılmaz 2012, 404.

Fig. 5 Erikli Kilisesi'nde üzerine haç kazınarak tekrar kullanılan Zeus Altarı

Çalışmalarda ele geçen buluntular ışığında, kilisenin MS 5. yy' ile 7 yy'ın ilk çeyreği arasında kullanım gördüğü anlaşılmaktadır.

Kilisenin çevresinde yapılan sondaj kazılarında, başka yapılara ait kalıntıya rastlanmamış olması, bu yapının burada yalnız olduğunu göstermektedir. Bu kilisenin inşa edildiği yerin özel bir konuma sahip olduğu açıktır. Yerleşim yeri içinde ve kenarında, yeni inşa edilen yapıların çokluğuna rağmen, bu dönemde dini yapıların inşasında ve bazılarının yer seçiminde daha hassas davranıldığı bilinmektedir. C. Mango "...Ana Hıristiyan kiliseleri genellikle eski dinler tarafından kirletilmemiş bir yere veya kent merkezinin biraz uzağına yapılırdı. Ana Kilise çevresinde piskopos tarafından kullanılan bir konut (saray) ve yönetim yapısı ile kuşatılıyordu..." demektedir⁵³. M. Büyükkolancı tarafından da özellikle vurgulanan bu görüşlerin⁵⁴ doğruluğunu destekleyen kompleks yapılarından birisinin de Erikli Kilisesi olduğu düşünülmektedir. Hem kentin yakınında yerleşimin olmadığı bir alanda bulunması, hem de kompleks yapısı dikkate alındığında, tüm tanımlamalar bu yapıya uygun durumdadır.

MS 5. yy'dan sonra "günahların kefareti" için kiliselere ciddi paralar aktarılmış ve bu paralar ile kiliselerin ekonomik durumunda çok ciddi bir yükselme meydana gelmiştir⁵⁵. Toplanan bu paraların çok iyi yönlendirilmesi sayesinde mozaiklerle kaplanmış zeminler, ipek duvar örtüleri, asılı ve mükemmel

gümüş şamdanlarda yanan binlerce yağ lambasıyla aydınlatılan kiliseler yapılabilmektedir. Tamamen kazıldığı için yapılan tespitler ve ele geçen buluntulara göre dönemin ekonomik, dini ve mimari durumunun güzel örneklerinden birisini Erikli Kilisesi oluşturmaktadır.

Erikli Kilisesi pagan inancında kullanılmamış bir yerde olmakla birlikte, girişte Zeus altarı devşirme olarak konulmuştu. Ancak girişe yerleştirilmiş olan Zeus altarı üzerine Erken Doğu Roma Dönemi haçı kazınmıştı (Fig. 5). Burada eski dine ait Zeus kültürünün yok sayıldığını ve bunların tamamına Hıristiyanlığın hâkim olduğunun özellikle gösterilmek istendiği dikkati çekmektedir. Bunu yaparken "Yıldırım Zeus'una" adandığını gösteren yazıtın⁵⁶ kazınmamış olması; bilinçli yapıldığını ve özellikle bunun ne olduğunun bilinmesinin istendiğini düşündürmektedir. Ayrıca kiliseye gelen herkesin kolay görebileceği bir nokta olan girişe yerleştirilmesi de yaygın etkisinin artırılmak istendiğini göstermektedir. Aksi takdirde, sınırsız mimari bloğun bulunduğu Stratonikeia antik kenti eserlerinden başka bir dörtgen blok burada kullanılabilirdi gibi mevcut bloğun üzerindeki yazıtın tamamen kazınması ya da yazıtın olmadığı bir yöne haç betiminin yapılması daha kolay olurdu. Kent içinde, aynı dönemde antik bir blok üzerine benzer şekilde kazınmış haç betimlemelerinin sade ve farklı örneklerinin varlığı bilinmektedir⁵⁷. Bu nedenlerle burada özellikle böyle bir uygulama yapılmış olmalıdır⁵⁸. Böylelikle eski din olan pagan inancının yok sayıldığının her fırsatta gösterilmek istenmesinin, bu dönemin önemli düşünce yapılarından birisini oluşturduğu burada açık bir şekilde vurgulanmıştır.

⁵³ Mango 2011, 70

⁵⁴ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Büyükkolancı 2014, 223.

⁵⁵ Brown 2000, 64-65; Serin 2013, 192.

⁵⁶ Bu yazıtın çevirisi Yrd. Doç. Dr. M. Aydaş tarafından yapılmıştır. Yardımlarından dolayı kendisine çok teşekkür ederim.

⁵⁷ Kentte görülen benzer betimlemeler ve değerlendirmeler için bkz. Öztaşkın 2015, 160-162, 168, 173 (Kat No: 14).

⁵⁸ Christogram'ı oluşturan P (rho) ile "A ve ω" harflerinin yer aldığı benzer uygulamalar bu dönemlerde yaygındır. Lagina Hekate Kutsal Alanı içinde, Hekate Tapınağı ile Altarı arasına inşa edilmiş olan kilisenin orta nefinin güneybatı kenarındaki, Hekate Altarı'na ait orijinal bir blok üzerine kazınma çizgi şeklinde, her iki elinde tuttuğu haçları yukarı kaldırmış bir figür ve bunun yanında "A ve ω" harfleri kazınmıştır. Laodikeia'da ortaya çıkartılan örnekler için bkz. Şimşek 2013, 466, Res. 669. Roma Commodilla katakompunda bulunan MS 4. yy ortalarına ait duvar resmindeki benzer harflerin olduğu betimleme için bkz. Brown 2000, 62.

4.2. Kuzey Şehir Kapısı ve Cadde

Kuzey Şehir Kapısı, Lagina Hekate Kutsal Alanı'ndan gelen kutsal yolun kente bağlandığı yerdir. Bu nedenle, aşağı kent ile birlikte yerleşimin etrafını çeviren sur duvarının inşa edilmesinden sonra, kentteki önemli yerlerden birisi olmuştur. Bu genellikle kapıya verilen önemin dini ve sosyal yönünden kaynaklanmaktadır. İnanç sistemi farklı olmakla birlikte, önceden gelen ayrıcalıklı konum MS 4. yy ve sonrasında da devam etmiştir⁵⁹ (Fig. 6-7). Bunun devam etmesinde, buraya daha önce inşa edilmiş olan ve bu dönemde de tamiratlarla işlevini sürdüren çeşmenin katkısı çok fazladır. Çünkü belli merkezi alanların suyun kenarında ya da yakınında konumlanması son derece olağan ve beklenen bir durumdur.

MS 5. yy'da tamir edildiği düşünülen en önemli yapı, Kuzey Şehir Kapısı'nda bulunan çeşmedir⁶⁰. Bu da bize çeşmenin bu dönemde aktif olarak kullanıldığını göstermektedir. Giriş kapıları ve çeşmenin önündeki meydanın da bu dönemde, benzer bir amaç için kullanıldığı düşünülmektedir⁶¹ (Fig. 8). Batı kenarda, kuzeyden itibaren 2 numaralı mekanda yapılan çalışmalarda 3,30x2,25 m ölçülerinde zeminde dikine yerleştirilmiş kiremit parçalarının yan yana sıkıştırılmasıyla oluşturulmuş opus spicatum taban döşemesi ortaya çıkarılmıştır⁶² (Fig. 9). Aynı tip döşeme 2008 yılındaki kazı döneminde şehir kapısının çeşme havuzunda da bulunmuştu. Hem çeşme havuzunda hem de başka alandaki kiremitlerle yapılmış olan bu zemin döşeme MS 5.-6. yy'a tarihlendirilmiştir. Ayrıca benzer taban döşemesi yaygın olarak Laodikeia antik kentinde de MS 5.-6. yy'da görülmektedir⁶³. Elde edilen buluntu ve yapılan tespitlere göre bu alan önce MS 5.-6. yy'da, daha sonra MS 11. ve 12. yy'da ve en son da Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde aktif olarak kullanılmış olmalıdır⁶⁴.

Tanrı ve İsa ile olasılıkla Mikail Kiliseleri ve Kuzey Cadde Batı Portik mozaiklerinin de aynı dönemde yapılmış olduğu düşünülmektedir⁶⁵. Bunların yanı sıra, MS 2. yy'ın ortalarına ait sütunlu caddenin batı peristasisinin kuzey ucundaki ilk taşıyıcısı olan ve depremde düşüp kırılmış olduğu anlaşılan payenin restorasyonu ile bunun devamında başka yerden getirilen Dorik sütunlar ve Dorik üst yapılardan oluşan düzenlemeler⁶⁶ ile cadde başlangıcına ilk defa inşa edilen kemer de bu dönemde yapılmıştır⁶⁷ (Fig. 10). Yazıtlar ve arkeolojik kalıntılar ile kesinleştirilmiş olan bu yapılaşmalar, önemli bir imar atılımının gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Olduğu gibi taşınan taşıyıcı ve üst yapı elemanlarının haricinde, yeni örülen duvar örgülerinde aralarında başlıkların da bulunduğu pek çok mimari eleman farklı alanlarda tekrar kullanılmıştır (Fig. 11). Bu mimari elemanların büyük bir çoğunluğu hiç tahrip edilmeden mevcut haliyle konulmuştur. Aynı dönem içerisinde heykel ve figür kabartmalı frizlerin bile duvar taşı olarak kullanıldığı bilinmektedir⁶⁸. Bunlar bütün olarak düşünüldüğünde, eskiye

⁵⁹ Buradaki yapılarda görülen süreklilik ve bunların bütüncül olarak bir arada korunması ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Söğüt 2015b, 381-383.

⁶⁰ Burada yapılan çalışmalarda MS 5. yy'a tarihlenen portreler bulunmuştur. Çeşmenin Antoninler Dönemi'ne tarihlenen ilk evresiyle ilgili olmayan bu portrelerin, su sistemiyle ilgili yapısal değişiklikleri finanse eden aileye ait olabileceği düşünülmektedir (Özgan – Stutzinger 1985, 237-274; Özgan 1987, 266; Özgan 1999, 134-136, Taf. 46a-d, 47a-d). Yazıtlardan da bu portrelerin Apollinarios ve eşine ait olduğu tespit edilmiştir (Şahin 2010, 65-66). Bu alandaki yeni düzenlemeler ve imar faaliyetleri, mozaik döşeme ile birlikte havuzun su sistemindeki değişikliklerin yapıldığı dönemde gerçekleştirilmiş olmalıdır (Söğüt 2010, 269).

⁶¹ Bu alanda yapılan kazıların ilk sonuçları ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Söğüt 2013b, Res. 1-6, Çiz.1-2,

⁶² Söğüt 2013b, 46, Res. 3.

⁶³ Laodikeia'da Boya Atölyesi ve Freskli-Avlulu mezar kompleksi yanındaki açmalardan A Açmasında benzer örnekler bulunmuştur. Bu yapılar ve döşemeler hakkında bilgi için bkz. Şimşek vd. 2011, 171-173, Fig. 112, 113. Ayrıca yazarlar, Laodikeia antik kentinde MS 5.-6. yy'da benzer döşemelerin yaygın olduğunu ve bunun nedeni olarak; tuğla üretimlerinin ucuz ve ıslak zeminler için daha uygun olmasını göstermektedirler (Şimşek vd. 2011, 173).

⁶⁴ Mekânda yapılan çalışmalarda farklı dönemlere ait mimari kalıntı, bronz sikkeler ve seramik parçaları ele geçmiştir.

⁶⁵ Burada mozağin altında yapılan kazıda İmparator I. Theodosius'un MS 383 tarihli sikkesi bulunmuştur (Söğüt – Aytekin 2017, Fig. 15). Bu sikke ve diğer buluntulara göre mozağin MS 4. yy sonu, MS 5. yy'da yapılmış olduğu düşünülmektedir. Buradaki mozaiklerin koruma ve onarım çalışmaları ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Yaşar 2015a, 265-276.

⁶⁶ Bu Dorik yapıların tanımlaması ve kent içindekiler ile karşılaştırması için bkz. Gider-Büyüközer 2015, 612-613, Çiz. 2, Res. 13.

⁶⁷ Buradaki düzenlemelerin önemi ve bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Söğüt 2015, 381-383, Res. 2-4.

⁶⁸ Yapılan kazılar esnasında, Lagina Hekate Kutsal Alanı'ndaki Hekate tapınağı ile altar arasında inşa edilen Bazilikal Planlı Kilise'de; farklı dönemlere tarihlenen mimari elemanlar arasında, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait heykel ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen kabartmaların duvar taşı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Tırpan – Söğüt 2005, 50).

Fig. 6 Kuzey şehir kapısı ve sütunlu cadde

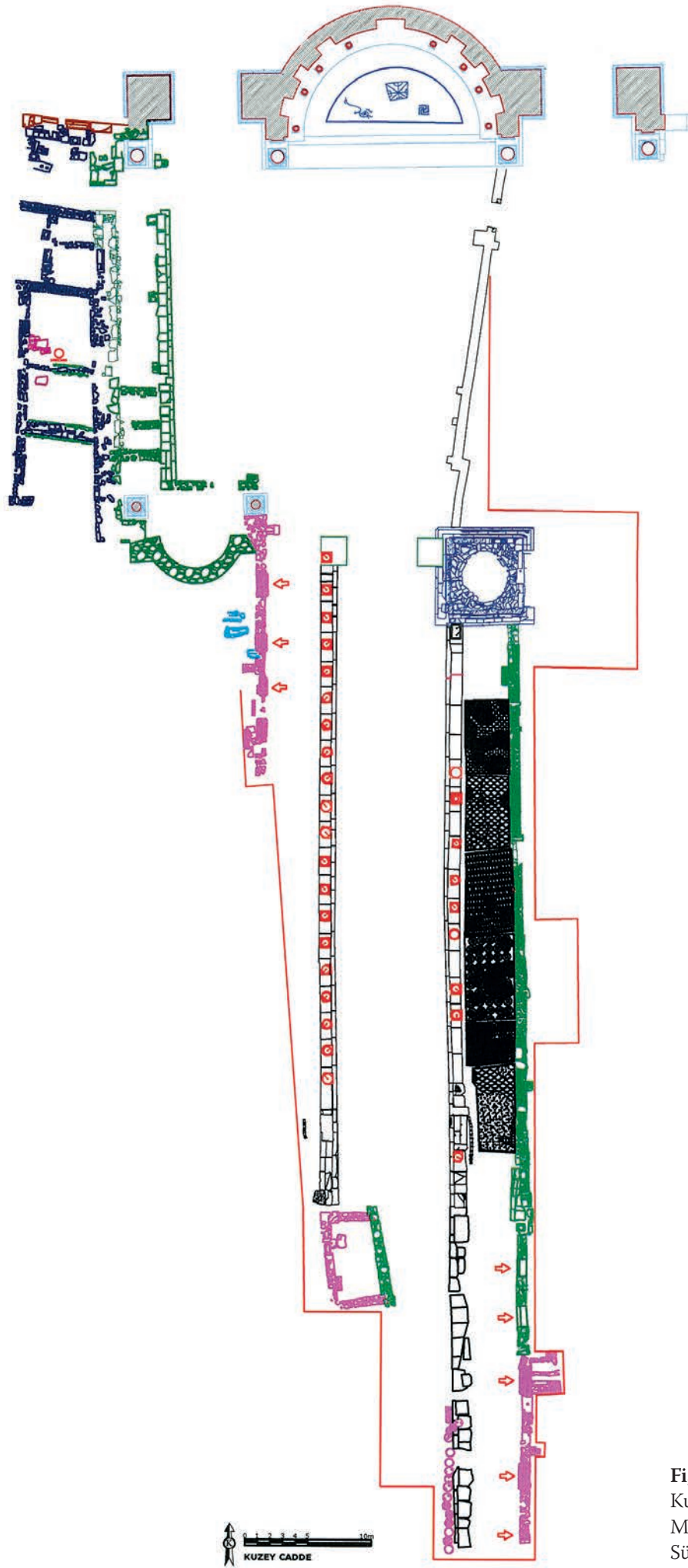

Fig. 7
Kuzey Şehir Kapısı,
Meydan ve
Sütunlu Cadde Planı

Fig. 8

Kuzey Şehir Kapısı ve Bazilikal Planlı Yapı

ait tüm eserlerin toplanarak rahatlıkla duvarlarda kullanılabilirdiğini göstermektedir.

Burada meydanın batı kenarına kuzey-güney yönünde bir yapı inşa edilmiş ve bunun kuzey ana girişi, şehir kapısının batı girişinden sağlanmıştır. Daha sonra, muhtemelen MS 360 depremlerinden sonra meydanın doğu bölümüne, yeni yapılar inşa edilmiştir. Burada yapılan kazılarda, doğu-batı yönünde inşa edilen bir kilisenin narteks bölümü ile birlikte kuzey nefi açığa çıkarılmıştır. Bugün kazılmamış olmakla birlikte bunun devamı olan yapıların güneye doğru devam ettiği anlaşılmaktadır. Kentte bulunan önceki yazıtların dışında⁶⁹, burada ele geçen yeni bir yazıtın Baş Melek Mikail'in koruduğu alanın sınır taşı olması⁷⁰ bu alanda iki kilisenin olduğunu düşündürmektedir. Önceki yıllarda, buradaki kazılardan ve kentin içinde yüzeyde bulunup Müze Deposu'na götürülmüş olan erken dönem litürjik eserler de bu düşünceleri desteklemektedir⁷¹.

Kazılarda bulunan mimarileri destekler şeklinde, Kuzey Şehir Kapısı'ndaki çalışmalarda bulunan yazıt, Maximus'un annesinin

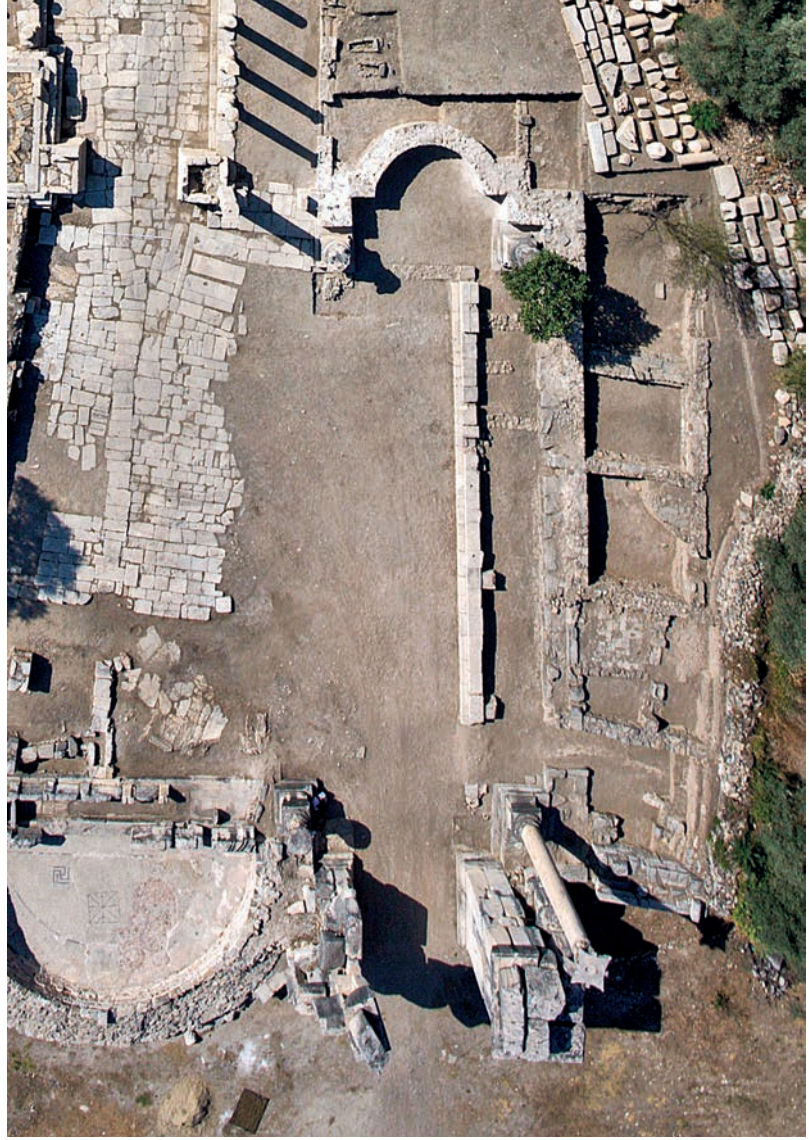

Fig. 9 Opus Spicatum taban döşemesi

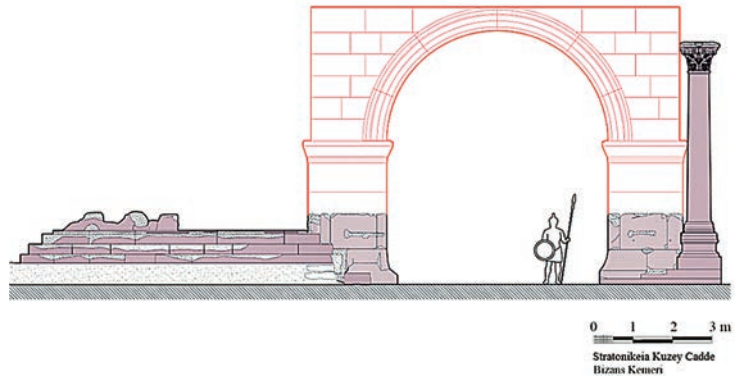

Fig. 10 Kuzey Sütunlu Caddede başlangıcındaki kemer

⁶⁹ Kentte bulunan yazıtlarda, kiliselerin varlığını desteklemektedir. Bkz. Aydaş 2010a, 278; Öztaşkın1 2015, 159.

⁷⁰ Aydaş 2010a, 278.

⁷¹ Öztaşkın1 2015, 159-173.

Fig. 11 Kuzey Sütunlu Cadde portiklerindeki başka yerden taşınan mimari elemanlar ve mozaik

bıraktığı mal varlığının tamamını kentin imarına harcadığı üzerinedir⁷² (Fig. 12). Yapılaşmalar esnasında Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait başka yerlerdeki taşıyıcı ve üst yapı elemanları toplu ya da tekli olarak burada belirli alanlara taşınarak, yeni bir düzenleme ile tekrar kullanılmaya devam edilmiştir. Yine aynı şekilde, kırık ya da bütün mimari elemanlar, olduğu şekilde bu dönemde inşa edilen duvarlara konulmuştur. Bunlar bize bu imar aşamasında, önceki döneme ait yapıların mimari elemanlarının toplanarak kullanıldığını göstermektedir⁷³. Aynı alanda yapılan kazılarda ele geçen buluntulara göre, aralarında cam üretiminin gerçekleştirildiği atölyeler, bu dönemde aktif olarak çalışmış olmalıdır⁷⁴.

Yapılan kazılarda MS 4.-5. yy'larda yerleştirilmiş olduğu düşünülen portik, cadde içine deprem de yıkıldığı gibi ortaya çıkartılmıştır⁷⁵. Bu mimari elemanların üstü ve portik zemin seviyesi bir düzlem oluşturmuş ve aynı alan bütün olarak farklı amaçla kullanılmaya devam etmiştir. Cadde üzerinde ve portik kısmındaki kazılar sırasında çok sayıda Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait sırlı, sırsız seramik parçalarına rastlanmıştır. Mozaik ve portikonun işlevinin sona ermesinden sonra yapılan düzenleme, olasılıkla 11. yy sonunda oluşan imar dönemine aittir. Plan ve mimari özellikleri açısından sivil yapılara ait olabilecek, antik mimari elemanlar ile kırık ve moloz

⁷² Şahin 1990, no: 1387; Şahin 2010, 66-67, no: 1530; Aydaş 2010a, 278.

⁷³ Bu uygulamaları tam anlamıyla "Erken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi Toplamacılığı" olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Bunların Stratonikeia Kuzey Şehir Kapısı ve Kuzey Cadde'deki uygulamaları ve korunma prensipleri için bkz. Söğüt 2015b, 382.

⁷⁴ Öztaşkın2 2015, 175-188.

⁷⁵ Sezgin 2011, 195.

taşlardan toprak harçlı örülen bu duvarlarda zayıf bir işliğin varlığı görülmüştür. Mozaik döşeme üzerinde bulunan slip tekniğinde bir seramik parçası 13. yy başına ait olup olasılıkla mekânın kullanıldığı son evreye aittir. Burada ele geçen cam buluntularının benzer örneklerine göre, bu alandaki cam üretiminin 12.-13. yy'larda da devam ettiğini göstermesi⁷⁶, diğer tespitleri desteklemektedir. Beybağı ve Kurudere'de bulunan İslami sikkelerin 13. yy başlarına tarihlenmiş olması⁷⁷, bölgedeki Doğu Roma yerleşiminin 13. yy'ın ilk yarısında sonlanmış olabileceğini ortaya koymaktadır.

4.3. Bouleuterion Avlusu

Antik kentin merkezinde, kazının ilk yıllarında çalışmaların başladığı⁷⁸ ve Hellenistik, Roma, Doğu Roma İmparatorluk, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'ne tarihlenen kalıntıların bulunduğu alanlardan birisi Bouleuterion ve yakın çevresidir⁷⁹. Roma İmparatorluk Dönemi ve öncesinde kentin en aktif yerlerinden birisi olan Bouleuterion'un duvarlarında tarihi yazıtlar bulunmaktadır⁸⁰. Öncesinde dini ve siyasi açıdan ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Bouleuterion avlusunun, Geç Antik Çağ'da MS 4. yy'dan sonra konut alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bouleuterion'un avlusunda yapılan kazıda toplam 10 ayrı mekân tespit edilmiştir (Fig. 13). Bunlar Erken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen konutlara ait mekânlardır⁸¹. Aralarında antik mimari elemanlarında olduğu, kırık mermer ve moloz taşlar ile toprak harçlı çift sıra örülmüş duvarlara sahip olan bu mekânlara göre bir evin tam planı ortaya çıkarılabilmektedir (Fig. 14). İki açıklıklı geniş bir alandan girilen bu evin zemininde sıkıştırılmış toprak, kayrak taşı ve tuğla döşemeler yer almakta ve bazı odaların

Fig. 12 Kuzey kapıda bulunan Maximus'un yazıtı

⁷⁶ Öztaşkın2 2015, 180-181.

⁷⁷ MS 11. yy sonlarından itibaren başlayan Anadolu'nun fethi ile birlikte ilk Türk uç beylerinin güneybatı Anadolu Bölgesi'ne kadar geldikleri bilinmektedir (Baş 1991, 365-382). Bundan sonraki dönemde kültürel ve ticari ilişkiler sürekli artmıştır. Stratonikeia yakınında ele geçen en erken buluntular; Beybağ'dan Gıyaseddin Keyhüsrev I'in İkinci Saltanat (1205-1211) Dönemi'ne ve Tepecik'den Gıyaseddin Keyhüsrev III (1266-1284) Dönemi'ne tarihlenen Selçuklu sikkeleridir. Bunlara göre bu bölgedeki Türk Dönemi yerleşimlerinin ise MS 13. yy ortalarından itibaren olduğu düşünülmektedir. Sikke hakkında geniş bilgi için bkz. Cirtil 2010a, 97; Tırpan 2015, 437-438. Börükçü ve çevresindeki Erken Türk Dönemi buluntuları ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Cirtil 2009, 117-125; Cirtil 2010b, 19-32.

⁷⁸ Burada yapılan ilk çalışmalar 1980 yılında başlamıştır (Boysal 1981, 71-72). Daha sonra buradaki kazı ve araştırmalar artarak devam etmiştir (Boysal 1983, 193-196). Bouleuterion'daki 2010 yılı çalışmalarının sonuçları için bkz. Yılmaz 2012, 402-405.

⁷⁹ Bouleuterion ve çevresindeki tarihi yapılar ile ilgili bütüncül değerlendirmeler için bkz. Söğüt 2015b, 383-384.

⁸⁰ Yapının kuzey anta duvarının iç cephesinde Grekçe, dış cephesinde ise Latince yazıtlar yer almaktadır. Anta duvarının dış cephesindeki MS 301 yılına tarihlenen Diocletianus Tavan Fiyat Kararını içeren o dönemde Stratonikeia'da satılan mallar ve verilen hizmetler ile bunların fiyatlarının yer aldığı Latince yazıt bulunmaktadır. Yazıtlarla ilgili bilgi için bkz. Aydaş 2010a, 276-278.

⁸¹ Anadolu Geç Antik Çağ evleri ile ilgili değerlendirmeler ve kaynaklar için bkz. Uytterhoeven 2007, 82-85.

kenarlarında sekiler bulunmaktadır. Girişin devamında birbirinden geçilen mekânlara sahip evde beş oda yer almaktadır⁸². Mevcut kalıntılara göre alanda iki-ten fazla evin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak şimdilik sadece kazılmış olan birisinin planı tam olarak bilinmemektedir. Sonraki dönemde evin bazı mekânlarının girişleri kapatılarak ya da yeni duvarlar eklenerek, plan olarak değişiklikler yapılmıştır. Bu, bölgede kazı ile ortaya çıkarılmış ve planı tam belirlenebilen Erken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir ev kalıntısıdır. Buradaki en son evre ise evlerin terk edilmesinden sonraki döneme ait olduğu anlaşılan su kuyusudur. Tespit edilen kalıntılar, bu alanların daha çok konut alanları olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Fig. 13 Bouleuterion avlusundaki kalıntılar

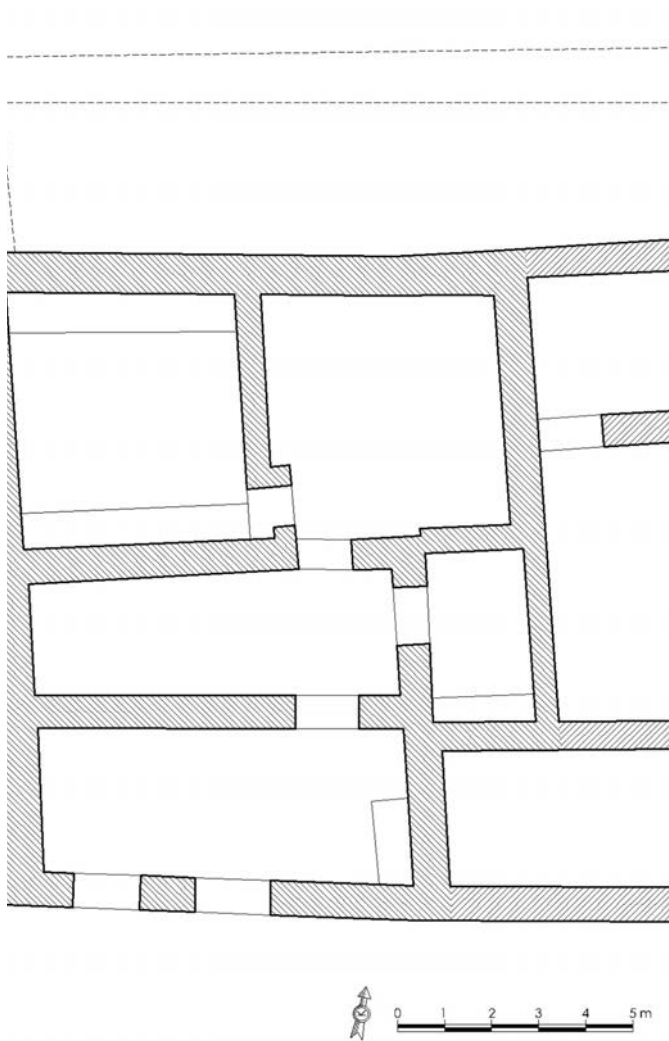

Fig. 14 Bouleuterion avlusundaki Erken Doğu Roma Dönemi ev planı

Fig. 15 Bouleuterion avlusundaki ev içinde bulunan Spatheion Amphorası

⁸² Geç Antik Çağ ya da Doğu Roma Dönemi ev planları ile ilgili bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Eyice 1996, 206-216; Türkoğlu 2004, 93-130. Ayrıca köy ve ev örnekleri için bkz. Serin 2013, 195-196, Res. 3-4.

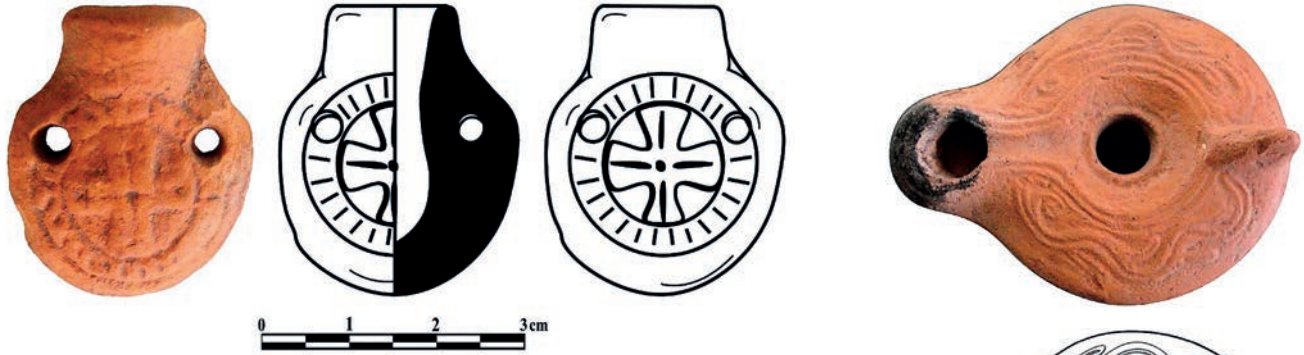

Fig. 16 Bouleuterion avlusundaki evde bulunan Ampulla

Kazı çalışmaları sonucunda elde edilen bulgular bu alanın MS 4. yy'dan MS 7. yy'a kadar kullanım geçirdiğini ortaya koymaktadır. Bulunan sikkelere göre, fiyat listesini doğrular şeklinde Bouleuterion'un yoğun kullanımlarından birisi Diocletianus Dönemi'nde olmalıdır. Bunu Bouleuterion krepislerinde⁸³ ve avludaki evin içinde ele geçen⁸⁴ sikkeler doğrular niteliktedir. Ayrıca zemin döşemesi üzerinde ele geçen silindirik form yapısı ile MS 4. ve 5. yy'a tarihlenen Kuzey Afrika Tipleri ile benzer özellikteki Spatheion Amphorası da bu tarihi desteklemektedir⁸⁵ (Fig. 15). Mekânın zemini üzerinde MS 6.-7. yy'a tarihlenen iki adet ampulla⁸⁶ (Fig. 16), MS 6. yy'a tarihlenen bir adet pişmiş topraktan kandil⁸⁷ (Fig. 17) ve seramik parçaları ise bu alanın kullanımının MS 7. yy'a kadar devam ettiğini destekleyen verilerdir⁸⁸. Evin hemen yakınında bulunan kuyu da bu evlerin terk edilmesinden sonra kullanılmış olmalıdır.

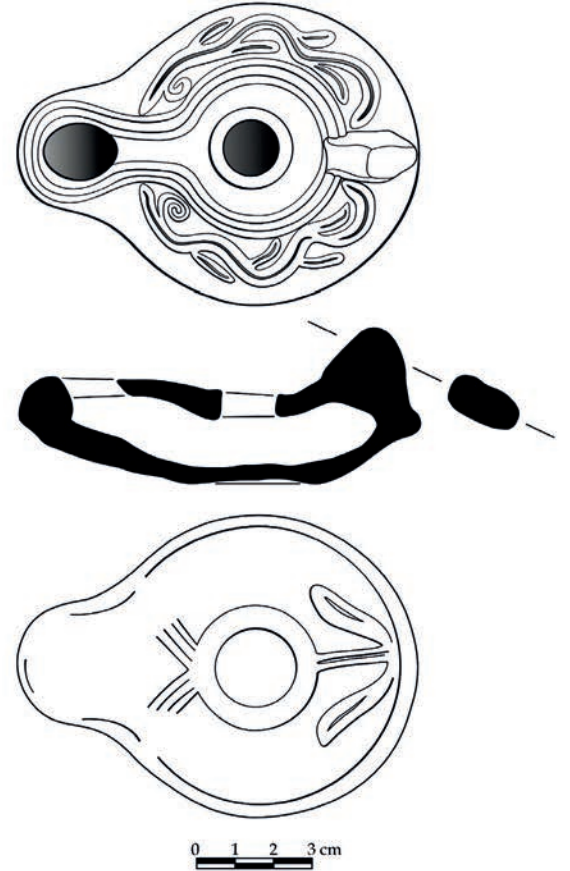

Fig. 17
Bouleuterion avlusundaki evde bulunan Kandil

⁸³ Bouleuterionda yapılan temizlik çalışmaları sırasında, stylobat seviyesinde II. Constantius Dönemi'ne (MS 337-341) tarihlenen sikkeler ele geçmiştir. Benzer örnek için bkz. Kent 1981, 19.

⁸⁴ Evin içinde yaptığımız çalışmalarda, zemin üzerinde tespit ettiğimiz sikkeler Diocletianus Dönemi'nde üretimi yaygınlaşan Constantius II sikkeleridir. Bunlardan 1 numaralı mekânda ele geçen sikkeler, II. Constantius Dönemi'nde MS 335-337 yıllarına tarihlenmektedir (Brunn 1988, 110). 3 numaralı mekândaki bronz sikkeler ise, MS 351-355 yıllarına verilmiştir (Sear 1988, 4003).

⁸⁵ Bu tip Afrika örneklerinde, amphoranın dip kısmının genelde en altta sivrilip meme şeklinde çıkıntısı bulunmaktadır. Bizim örneğimizde ise alt kısmı mevcut olmadığı için iç bükey profile uygun tümlenme yapılmaya çalışılmış olup uç kısmın benzerliği hakkında fikir sahibi değiliz. Afrika benzer tipleri için bkz. Sciallano – Sibella 1991, 83; Nokalakevi'de bulunan Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi'ne tarihlenen benzer örnek için bkz. Lomitashvili – Colvin 2010, 35-38, Pl. 22.

⁸⁶ Mekân içerisinde bulunan her iki ampulla bezeme ve stil açısından benzer olup sadece haç motifi PT01 de çizgiselken, PT03'te kabartma şeklindedir (Şimşek – Duman 2007, 84, Fig. 24-29, 30-31).

⁸⁷ Bruneau 1965, XXVI, Pl. 34, Kandil No: 4714.

⁸⁸ Doğu Roma Dönemi duvarının altında bulunan ve MS 2. yy'a tarihlenen, urne içerisinde tespit edilen tüp formlu cam unguanteriumlar, bu mekanların inşasından önceki döneme ait kullanım ile ilgilidir. Bu tip unguanteriumlar için farklı tarihler önerilmiştir. C. Isings MS 2. yy'ı (Isings 1957, 97-99). J.W. Hayes aynı tip Mısır örnekleri için MS 3. yy'ı (Hayes 1975, 221, 579-581). A. Saldern benzer örnek için Erken Doğu Roma Dönemi'ni (Saldern 1980, 78, Pl. 15, 564); L. Barkóczy MS 2. yy'ı (Barkóczy 1996, 65, Taf. LI. 172); B. Gürlér MS 2. yy'ı (Gürlér 2000, 28.10); C. Şimşek, Attouda Nekropol buluntusu benzer örnek için MS 2. yy'ı vermiştir (Şimşek 2002, 237). Tüp biçimli unguanterium örnekleri MS 2. yy'dan Erken Doğu Roma Dönemi'ne kadar kullanım görmüştür. Bizim örneğimiz Doğu Roma Dönemi'ne ait 5 numaralı mekânın batı duvarının altında çıkmış olmasından dolayı, gömü bu mekânların yapımından önceye ait olmalıdır.

Bouleuterion avlusunda yapılan çalışmalar ile Erken Doğu Roma Dönemi'ne ait Stratonikeia'nın sivil mimari örneği olan bir ev tam plan olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu dönem için burada evlerin bulunması, kamu yapılarının başka alanda inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Buluntulara göre buradaki sivil mimari örneklerinin MS 7. yy'dan itibaren terk edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yapılar farklı yerlerde bulunmakla birlikte, Erikli Kilisesi ve bu evlerin aynı tarihlerde terk edilmiş olması, aynı sebepten kaynaklanıyor olmalıdır.

4.4. Batı Caddesi

Gymnasion Propylonu'nun doğusundaki alanda ve kentin, plateia olarak adlandırdığı caddelerden birisi olan Batı Caddesi⁸⁹ üzerinde yapılan çalışmalarda, 19. ve 20. yy'a ait Osmanlı Dönemi ev kalıntılarında sonra doğu-batı yönlü, Bazilikal Planlı bir kilise olduğu düşünülen yapının duvarları ve apsisine ait kalıntıların üst seviyesine ulaşılmıştır (Fig. 18). Yapıya, batıda bulunan Gymnasion Propylonu kullanılarak kenarlarda yapılmış olan kapılarla giriş sağlanmıştır. Burada yapılan çalışmalar tamamlanmamış olmakla birlikte, kilisenin yıkılmasından sonraki dönemde alanın mezarlık olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Kazısı yapılan mezarların farklı seviyelerde ele geçmesi, uzun süre bir kullanımın olduğunu ortaya koymaktadır. En üst seviyede bulunan mezarlar yön, mimari ve cesetlerin yatırılışı bakımından kentin diğer yerlerinde ve yerleşim dışında yapılan kazılarda tespit edilen MS 11.-12. yy mezarlarına benzemektedir. Çalışmalarda, alanın tamamında Batı Caddesi zeminine kadar inilmemiş olmakla birlikte, ilk tespitlere göre caddenin tam üzerine kilisenin inşa edildiği belirlenmiştir. Kilisenin MS 4. yy'da inşa edildiği ve muhtemelen MS 7. yy başlarında kilisenin yıkılmasından sonra alanın terk edildiği düşünülmektedir. Alanın terk edilmesinden sonraki bir süreçte burada gömü yapılmaya başlanmış ve alan mezarlığa dönüşmüş olmalıdır.

Fig. 18 Batı Cadde başlangıcındaki kilise kalıntısı üzerindeki mezarlardan örnekler

⁸⁹ Kentin plateia olarak adlandırdığı caddelerden birisinin Batı Caddesi olması ile ilgili öneri için bkz. Aydaş 2015b, 610.

Mezarlarda doğu–batı, kuzeydoğu–güneybatı, kuzeybatı–güneydoğu şeklinde küçük yön farklılığı bulunmakla birlikte, genelde cesetlerin doğu–batı yönlü yatırılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar 1 adet pithos, 1 adet doğrudan toprağa ve 1 adet kiremit ile diğerleri kırık ve plaka taşlarla oluşturulmuş, derinliği fazla olmayan basit mezarlardır. Bazı mezarlara birden fazla gömünün yapıldığı dikkati çekmektedir. Mezar içerisine yapılan inhumasyon gömülerde, cesetler kafatası batıda yer alacak şekilde sırt üstü yatırılmış, omuzdan itibaren kollar vücuda paralel şekilde uzanıp sonra dirsekten kırılarak karın bölgesi üzerine bırakılmıştı. Benzer gömü biçimlerine daha önce Kuzey Sütunlu Cadde kazısında da rastlanmıştı⁹⁰.

Sonuç olarak Gymnasion Propylon önünde yapılan çalışmalarda Roma İmparatorluk Dönemi Caddesi'nin terk edilmesinden sonra Cadde üzerine Propylon'dan giriş verilerek bir kilise inşa edilmiş ve kilisenin yıkılmasından sonra mevcut alan mezarlık olarak kullanılmıştır. Sonrasında Osmanlı Dönemi'nde 18. yy'dan itibaren de iki veya üç odalı, düz damlı küçük evler inşa edilmiştir. En son Cumhuriyet Dönemi'nde de Osmanlı Dönemi döşeme yolunun kenarlarına dükkânların ve evlerin yerleştirilmiş olduğu belirlenmiştir.

4.5. Tiyatro Yolu ve Tapınak Terası

Gymnasion ile Tiyatro arasında bulunan alanda bir yapının varlığı kesin olmakla birlikte, tanımlaması yapılmamıştı. Bu nedenle tiyatronun yaklaşık 35 m kuzeybatısında duvarda temizlik çalışmaları başlatıldı. Düz kenarlı, düz yüzeyli, ince yonulu, dörtgen taşlardan oluşan çift sıra duvarın kireç taşı olan dolgu tabakasına ulaşıldı. Duvar bloklarının üzerinde anathyrosis görülmüşü bu duvarın devam ettiğini üst sırasının olduğunu göstermektedir. Bu duvar kalıntısı ve diğer yapısal tespitlerin tamamı MS 4. yy öncesine tarihlenmektedir.

Duvarın yaklaşık 70 m kuzeydoğusunda yüzeyde yer alan eşik bloğundan dolayı burada bir yapı olduğu düşünülerek 5x5 m'lik sondaj alanı belirlenmiştir. Yapılan seviye indirme çalışmalarında doğu–batı yönlü geçiş sağlayan, çift kanatlı bir kapı eşiği tespit edilmiştir. Çift kanatlı olan kapının aşınma izlerinden tek kanadının daha çok kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kapı eşiğinin doğu bölümünde, birinci sırası tahrip olmuş üç adet basamak vardır. Bu kapı eşiği ve basamak sıralarına göre, batıdan giriş yapılan bir yapının varlığı düşünülmektedir. Kapı eşiği ve

basamak sıraları, Roma İmparatorluk Dönemi'nde buradaki ikinci kullanıma ait olmalıdır. Ele geçen buluntular arasında, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen cam unguentarium ve kandiller yer almaktadır. Bu kandillerden birisi, kentte çıkan diğer kandillerden tipolojik olarak farklı ve güzel bir örneği oluşturmaktadır⁹¹ (Fig. 19).

Kapı eşiği önündeki üçüncü basamak sırasının önünde Cumhuriyet Dönemi'ne ait bir kuyu bulunmuştur. Örgüsünde kırık kireç taşı ve mermer parçaları kullanılmış olan 3,5 m derinliğindeki kuyunun kuzey bölümünde Erken Doğu Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülen kuzey–güney yönlü su kanalı açığa çıkarılmıştır. Su kanalının örgüsünde kırık ve moloz kireç taşları kullanılmış olup üzerine kanalı kapatma amaçlı, büyük plaka taşlar yerleştirilmiştir. Bu su kanalı kuyudan daha önce inşa edilmiş ve kuyunun yapıldığı dönemde

Fig. 19 Tiyatro yolundaki sondaj 1'de bulunan Kandil

⁹⁰ Sögüt 2013b, 47.

⁹¹ Griphon şeklinde betimlenen kandilin, rostrum bölümü gemi provası biçiminde yapılmıştır. Griphon figürü arka ayakları üzerine oturur şekilde betimlenmiştir. Baş kısmı yırtıcı bir kuş şeklinde olup infundibulum kısmı griphonun gövdesini oluşturmaktadır. Bu kandil yanında bulunan diğer eserlere göre MS 2.-3. yy'dan olduğu düşünülmektedir.

işlevini yitirmiştir. Su kanalının üst seviyesinde ise Gallienus Dönemi'ne tarihlenen (MS 253-268) sikkeler ele geçmiştir⁹².

Kuyunun güneyinde yapılan çalışmalar sonucunda ise 497,88 m kot seviyesinde pithos açığa çıkarılmıştır. Pithos içerisinde yapılan çalışmalarda herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır. Pithos'un çevresinde yapılan seviye düzeltme çalışmalarında ise kayrak taşından döşeme tespit edilmiştir. Açığa çıkarılan döşemenin bir mekânın zeminini oluşturduğu pithosun ise depolama amaçlı kullanıldığı anlaşılmıştır.

Duvarın doğu bölümünde yapılan çalışmalarda Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen kuzey-güney yönlü uzanan pişmiş topraktan künk hatları açığa çıkarılmıştır. Bu künk hatlarının yapılan ölçüm çalışmaları sonucunda, Gymnasion duvarları önündeki ve Tiyatro doğu paradosta yer alan künk hatları ile benzer ölçülere sahip olduğu belirlenmiştir. Bu benzerlikler kentte yer alan su aktarım hattının Kadıkulesi Tepesi yamaçlarından kuzeye doğru gerçekleştiğini ortaya koymuştur.

Yapılan çalışmalar sonucunda bu alanlarda Roma, Erken Doğu Roma İmparatorluk ve Türk dönemlerine ait kalıntılar tespit edilmiştir. Alanda çıkan bu yapı kalıntılarının genelde sivil yapılara ait olduğu düşünülmekle birlikte, henüz işlevi kesin olarak belirlenememiştir. Kazılarda elde edilen verilerden, şimdilik farklı dönemlere ait kullanımın varlığı kesindir. Buluntular bütün olarak değerlendirildiğinde, MS 4. yy sonrasında Türk Dönemi'ne kadar burada yapılaşmanın olmadığını söylemek mümkündür.

Burada ele alınan iki sondaj alanı haricinde, tiyatro ve üst terasında bulunan tapınakta uzun süreli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ancak çalışmalarda, Augustus-İmparatorlar Tapınağı'nın güneydoğu köşesine yakın bir yerdeki su toplama havuzu dışında, MS 4. yy ve sonrasına ait yapısal bir düzenleme tespit edilmemiştir. Alanda MS 4. yy ve devamında yapısal bir düzenlemenin olmaması, MS 360 yıllarındaki deprem sonrasında Geç Antik Çağ'dan Türk Dönemi'ne kadar bu alanın yerleşim mekânı olarak kullanılmadığını göstermektedir.

5. GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA CAM VE SERAMİK ÜRETİMİ

Stratonikeia'da özellikle Kuzey Cadde kazılarında elde edilen buluntulara göre, atölyelerin olduğu ve buralarda cam üretiminin yapıldığı bilinmektedir⁹³. Stratonikeia cam atölyelerinin kent içerisindeki konumları, özellikle Korinth, Sardeis ve Labraunda örneklerinde olduğu gibi dini yapılara yakındır⁹⁴. Yapılan kazı çalışmaları neticesinde cam atölyesinin ticari niteliğinden çok kilisenin cam ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu düşünülmektedir⁹⁵. Bunların dışında Tralleis⁹⁶, Metropolis⁹⁷, Ephesos⁹⁸, Sagalassos⁹⁹ ve Aphrodisias¹⁰⁰ kentlerinde olduğu gibi Erken Doğu Roma Dönemi'nde kentin ticari hareketliliğinin olduğu yerde, hem üretim hem de satış amaçlı cam imalatlarının yapıldığı da bilinmektedir. Bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Stratonikeia'da Erken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nde, MS 5.-7. yy'lara tarihlenen cam buluntularının ele geçtiği ve en

⁹² İkinci basamak sırası seviyesinde ele geçen sikkelerin benzer örnekleri için bkz. Sear 2005, No: 9608, 9627 ve 10363, RIC 285. RSC 983.

⁹³ Stratonikeia'da Erken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nde açık yeşil, sarı-yeşil, yeşil, mavi-yeşil ve şeffaf mavi renkte camlar üretilmiştir. Üretim artıkları olan ve tanımlaması yapılan cam parçaların çoğunluğunu açık yeşil ve yeşil renkteki parçalardır. Sarı-yeşil, mavi-yeşil ve şeffaf mavi renk ise daha az görülmektedir. Kentte ele geçen cam buluntuları ve bunların değerlendirilmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Öztaşkın2 2015, 176-177.

⁹⁴ Ancak Labraunda'nın kent değil bir kutsal alan olması buradaki kilisenin de sadece alanın pagan kullanımını sonlandırmak amacıyla inşa edildiğini düşündürmektedir (Öztaşkın2 2015, 182).

⁹⁵ Bild 2012, 93; Öztaşkın2 2015, 182.

⁹⁶ Yaylalı 2009, 24-27.

⁹⁷ Meriç – Ersoy 1997, 38.

⁹⁸ Krinzinger 2002, 129.

⁹⁹ Lauwers vd. 2007, 7-8.

¹⁰⁰ Smith – Ratte 1998, 238.

çok hareketliliğin olduğu alanlardan birisi Kuzey Şehir Kapısı ile devamındaki Sütunlu Cadde çevresidir¹⁰¹. Bunlar, Stratonikeia'da alanın kiliselere yakın olmasının dışında, ticari hareketliliğin de yoğun yaşandığı bir alanda üretim ve satışın yapılmış olduğunu göstermektedir. Burada üretilen cam eserlerin arasında litürjik kullanıma yönelik parçaların da tespit edilmiş olması¹⁰², bu düşünceleri destekler niteliktedir.

Stratonikeia ve Lagina kazılarında bulunan Doğu Roma İmparatorluk Dönemi seramiklerinin 2008-2010 yıllarına ait olan örnekleri toplu olarak M. Öztaşkın tarafından Doktora tezi olarak hazırlanmıştır¹⁰³. Özellikle Stratonikeia'da 2010 yılından sonraki süreçte Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yoğun bir şekilde seramik ele geçmeye devam etmiştir. Bunların büyük çoğunluğunu Erken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi seramikleri oluşturmaktadır. Kuzey Şehir Kapısı ve Kuzey Caddesi kazılarında ele geçen seramiklerin erken örnekleri MS 5.-6. yy'a tarihlenmektedir. Bu döneme tarihlenen seramik parçaları arasında, ilk olarak Akdeniz ve Karadeniz'de kullanıldıkları bilinen amphora örnekleri ile üzerinde malta haçı ve onu çevreleyen geometrik desenli madalyon bezemelerinin olduğu ampulla¹⁰⁴ ve kandil örnekleri bulunmuştur. Ayrıca Erikli Kilisesi ve Bouleuterion avlusundaki ev kalıntısında tespit edilen ve daha çok dini amaçlı kullanılan ithal eserler arasında yer alan Spatheion Amphorası¹⁰⁵ gibi değişik kap örnekleri de yer almaktadır. Geç Antik Çağ'da ithal malzemelerin dışında Stratonikeia ve çevresinde yerel seramiklerin kullanıldığı da bilinmektedir. Üretim yapıldığı ile ilgili Beybağ mevkiinde fırınlar tespit edilmiştir¹⁰⁶.

6. GEÇ ANTİK ÇAĞ VE SONRASININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Roma İmparatorluğu, MS 200'lere kadar aynı zevki, dili ve kültürü paylaşan bir aristokrasi tarafından yönetilmiştir¹⁰⁷. Bundan sonraki dönemde ciddi değişiklikler olmuş ve buna bağlı olarak yeni bir dönem olan Geç Antik Çağ'ın süreci başlamıştır. MS 3. yy'dan itibaren Hıristiyanlık inancının daha fazla kabul görmesiyle birlikte bir takım değişiklik ve farklı bakış açıları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu durum MS 4. yy'da daha çok hissedilmiş ve MS 325 yılları sonrasında resmi bir yapıya dönüşmüştür. Yeni anlayış ve başka etkenler de devreye girince, bazı yerlerde nüfus yoğunlaşmaları olmuştur. Anadolu'da MS 5.-6. yy'larda özellikle kıyı bölgelerde nüfus artışı olmuş ve buna bağlı olarak birçok kilise inşa edilmiştir. Bunun Karya Bölgesi'nin iç kesimlerindeki yoğun merkezi yerleşimin devam ettiği alanlarda da aynı olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşüncenin doğruluğunu destekler nitelikte, Stratonikeia'da kazı yapılan Geç Antik Çağ yerleşim alanlarında da aynı değişimin varlığı dikkati çekmektedir.

Hızlı başlayan değişim süreci ve depremler ile birlikte işlevini kaybeden antik yapılar farklı amaçlar için kullanılmaya başlanmıştır. Ayakta korunamamış ve kullanılacak durumda olmayan yıkık yapıların mimari elemanları ise hazır malzeme olarak yeni yapıların inşasında kullanılmıştır. Hatta bazı yapıların tam yıkılmadıkları halde, bunların sökülerek farklı yapılara dönüştürüldüğü, mimari bloklarının başka alanlara taşınarak yeni yapıların inşa edildiği dikkati çekmektedir. Bu değişiklik sürecinde, özellikle Stratonikeia ve çevresinde MS 360 yıllarındaki deprem çok etkili olmuştur. Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinin ardından MS 4. yy'da hızlı inşa edilen ve yeteri kadar sağlam olmayan yapılar kolay tahrip olmuşlardır. Bunların ardından, MS 4. yy sonundan, 6. yy sonlarına kadar daha anıtsal yapılar inşa edilmiştir¹⁰⁸. Geç Antik Çağ, sadece mimari alanda değil, edebiyat

¹⁰¹ Öztaşkın2 2015, 183.

¹⁰² Yapılan çalışmalarda ele geçen parçaların arasında litürjik kullanıma yönelik camların yanı sıra günlük yaşam için üretilmiş şişe ve bilezikler de bulunmuştur. Geniş bilgi için bkz. Öztaşkın2 2015, 183.

¹⁰³ Doğu Roma İmparatorluk Dönemi seramikleri ile ilgili olarak bölgede yapılan tek toplu çalışmadır. Seramik araştırmaları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Öztaşkın2 2011, 201-202; Öztaşkın 2013.

¹⁰⁴ Öztaşkın2 2011, 202.

¹⁰⁵ Stratonikeia'da bulunan ve içinde kutsal şarabın taşındığı özel kaplardan birisi olduğu düşünülen *Spatheion* Amphorası ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Yılmaz 2012, 404.

¹⁰⁶ Tırpan 2015, 437, Res. 13.

¹⁰⁷ Brown 2000, 5. Ortaçağ boyunca klasik geleneği şekillendiren kültür MS 2. yy sonu-MS 3. yy'ın başlarında şekillenmiş, Latin, Doğu Roma ve Arap kökenli yetişmiş kişilerin başvurdukları temel kaynaklar bu dönemlerde şekillenmiştir (Brown 2000, 7).

¹⁰⁸ Bu mimari değişimin etkisi yalnız olmamış, toplumsal ve ekonomik bir takım yan etkileri de yaşanmıştır. P. Brown'ın da vurguladığı gibi bu dönemde artan vergi baskıları toplumun yapısını acımasızca etkilemiştir (Brown 2000, 13). Özellikle MS 4. yy'daki Roma

alanında da parlak bir dönem olup bu dönemde¹⁰⁹, yıkılmış ve ayakta yeniden kullanılmaya hazır malzemelerin çok olması dolayısıyla, tam anlamıyla toplamacılığının ön planda olduğu bir imar süreci yaşanmıştır¹¹⁰.

MS 5.-6. yy'larda halk desteğinin olması ve bu dönemlerde inşa edilen yapılara finansal yardımların bulunabilmesi yeni yapı inşası sürecini hızlandırmıştır. Bu sayede yaşanan ciddi bir atılımın sonucu olarak pek çok yapı, halkın Hıristiyanlık inancına göre şekillenmiş ya da dönüştürülmüştür. Bu dönemde yeni yapıların inşasında gerekli olan maddi desteğin bulunması da zor olmamıştır. Çünkü Hz. İsa'ya ait olduğu söylenen¹¹¹ "...*git ne varsa sat, fakirlere ver ve arduından gel...*" sözü halkın elindeki maddi imkânların tamamını kiliselere ya da benzer alanlara bağışlamasına yol açmıştır. Bu sayede bu dönemlerde hiçbir zaman olmadığı kadar destek sağlanmıştır. Yapılan bağışların tamamı kiliselerde toplanmış ve bunlar yeni yapıların inşasında ve onların tefrişinde kullanılmıştır. Bunun açık bir göstergesi olarak, özellikle Kuzey Şehir Kapısı ve devamındaki yapılar ile kentin diğer binaları için Maximus'un yaptığı yardım halkın takdirini kazanmış ve kendisi yazıtla onurlandırılmıştır (Fig. 12). Yazıtta göre Maximus, annesinin bıraktığı mal varlığının tamamını buradaki yapıların inşası için bağışlamıştır. Adını şimdilik bilmediğimiz başka kişiler de benzer bağışları bu dönemde cömertçe yapmış olmalıdır. Aksi takdirde bu kadar yoğun yapılaşmanın yaşanması mümkün olamazdı.

Geç Antik Çağ'ın bu ihtişamlı döneminden sonra MS 7. yy'dan itibaren ciddi bir gerilemenin olduğu görülmektedir. Özellikle kentin sur duvarları dışında ve içindeki yerlerin çoğunda MS 7. yy başlarında bir terkin varlığı dikkati çekmektedir. Kentte bu döneme ait en yoğun kalıntı, sur duvarı içinde kuzey köşede kent içinden toplanan mimari elemanlar ile inşa edilen alanda görülmektedir. Kazılmamış olmakla birlikte, çevresinde görülen duvarlar dikkate alındığında, burası, girişi batıda bulunan savunması çok iyi oluşturulmuş kale türü yerlerden birisidir. Beylikler Dönemi'ne kadar kentin kuzeybatı bölümünün kullanılmış olmasının en önemli etkenlerinden birisinin burada iyi tahkim edilmiş savunma sistemi ve Kuzey Kapıda halen daha aktif olduğu anlaşılan su olmalıdır. Çünkü bu dönem için çok iyi savunma ve suyun aynı şekilde birlikte olduğu kent içinde başka bir alan yoktur.

Batı Anadolu'da kazısı yapılan kentlerin tamamında MS 7. yy ilk yarısından itibaren, antik kentlerin yerleşim alanlarının çok küçüldüğü bilinen bir gerçektir¹¹². MS 7. yy'daki Sasani akını sonrasında, MS 7. yy ortasından MS 8. yy ortasına kadar süren Arap akınlarının Karya Bölgesi genelinde olduğu gibi Stratonikeia'yı da etkilediği düşünülmekle birlikte, bu dönemde yerleşimlerin bu derece güçsüz düşmesinin sebebi ise tam anlaşılammıştır¹¹³. Bu zayıflamanın, ciddi anlamda tüm yerleşimlerde hissedildiği açıktır. Kırsal nüfusun azaldığı, kıyı kentlerinin boşaldığı, mevcut kentlerin çok azının kale-kentlere dönüştükleri dikkati çekmektedir. Bu zayıflama ve azalmanın ciddi bir sebebinin olması gerekir. Bunların tamamının akınlara bağlı savaşıardan kaynaklanmış olma ihtimali zayıftır. Çünkü savaşlar ne kadar fazla olursa olsun, yerleşimlerde bu derece bir küçülme olma ihtimali zayıf gözükmemektedir. Böylelikle yerleşimlerde görülen bu ciddi küçülme ve nüfus azalmasında, bu savaşlardan daha çok MS 7. yy'ın birinci çeyreği içindeki deprem ve bunun sonrasındaki salgın hastalıkların etkisinin çok fazla olduğu düşüncesindeyim. Bundan sonraki dönemde bu durgunluk, İmparator I. İoannes Çimiskes'in (MS 969-976) Arap Akınları nedeniyle boş kalan yerleşimlere yeniden iskân sağlamaya çalıştığı zamana kadar devam etmiştir¹¹⁴. Bu nedenle mevcut araştırmaların sonuçlarına göre, Stratonikeia'da MS 8.-9. yy'lar, fazla bir

Toplum yapısı hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Brown 2000, 19-26. Aynı toplum yapısının bir benzerinin de Stratonikeia ve çevresinde yaşanmış olduğu açıktır.

¹⁰⁹ MS 4. yy'ın sonu-MS 5. yy'ın ilk on yılında Latin Edebiyatı'nın üçüncü büyük çağı yaşanmıştır (Brown 2000, 72). MS 4.-5. yy'larda gittikçe artan Latince öğrenme sayısındaki artışın sebebi Roma'yı ziyaret etmek değil, "Yeni Roma" Konstantinopolis'in gösteriş ve ihtişamını vurgulamak içindi (Brown 2000, 86).

¹¹⁰ Söğüt 2015b, 382.

¹¹¹ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Brown 2000, 57.

¹¹² Öztaşkın1 2011, 201. MS 7. yy'da bölgedeki kentlerin demografik yapısındaki değişimler ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Foss 1977, 471.

¹¹³ Öztaşkın1 2015, 164.

¹¹⁴ Ostrogorsky 1959, 47-66; Foss 1977, 469-486.

Fig. 20 Beybağ kalıntılarının bir bölümü

tespitin yapılamadığı zayıf olan bir süreçmiş gibi gözükmektedir¹¹⁵. Kentte yapılan kazıların devamında ve yeni araştırmalar ile bu durum daha fazla açıklığa kavuşturulabilir.

Şimdilik bazı noktaları net bir şekilde ortaya konulamayan sürecin ardından, MS 10. yy'da başlayan hareketliliğin uzun bir süre devam ettiği anlaşılmaktadır. Kuzey Caddede portüğindeki mozaik döşemenin önemini kaybettiği ve yeni fonksiyon ile kullanımın devam ettiği süreç, üzerinde bulunan mimari ve seramik buluntuları ile belirlenebilmektedir. Mozaiklerin orijinal kullanımı ile tamamen farklı olarak, zemin üzerine bir yapının inşa edildiği dönemin MS 11. yy'ın sonu olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁶. Bu dönemde mozaik zemin döşeme, layık olmadığı şekilde sıradan bir düz zemin olarak kullanılmıştır. Hatta portüğün kuzey kenarında ki bir bölümde gömü yapılırken mozaik zemin tahrip edilmiştir. Aynı alanda MS 12. yy'a ait seramikler de bulunmuştur. Mozaik üzerine inşa edilen yapının zeminde, mozaik üzerinde bulunan seramik parçalarına göre buluntuların tamamen kesildiği mekânın son kullanım evresinin MS 13. yy başları olduğu düşünülmektedir¹¹⁷. Bu tarih Beybağı ve Kurudere Doğu Roma Dönemi tahrip tabakası içerisinde bulunan Gıyasettin Keyhüsrev Dönemi sikkeler ile de desteklenmektedir. Daha üst seviyelerde ise MS 13. yy'ın ikinci yarısına ait seramik örnekleri de ele geçmiştir.

Stratonikeia'da MS 10. yy'lardan sonra başlayan hareketlilik, hem mimari hem de küçük buluntularda kendini göstermektedir. Ciddi anlamda iyileşmenin varlığı ise MS 11. ve 12. yy'larda dikkati çekmektedir. Bu iyileşme ile

¹¹⁵ Stratonikeia'da ele geçen liturjik taş eserler ile cam ve seramik örneklerinde olduğu gibi MS 5.-6. yy'dan sonra MS 11.-12. yy'da yoğunlaşma görülmektedir.

¹¹⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Öztaşkın2 2012, 408.

¹¹⁷ Öztaşkın2 2012, 407, Çiz. 7.

doğrudan ilişkili olduğu açık olan, Kuzey Caddede toplanmış Orta Doğu Roma İmparatorluk Dönemi litürjik taş eserleri nedeniyle kentte bu döneme ait bir kilise olduğu düşünülmektedir¹¹⁸. Aynı döneme ait bilezik parçaları bulunmuş olmasına rağmen, erken dönemde olduğu gibi orta döneme tarihlenen atölyeye rastlanmamıştır. Bunlar, bu dönemde işliklerin kent dışında yapılmış olabileceğini akla getirmektedir. Stratonikeia ile Lagina Hekate Kutsal Alanı arasında, Kutsal Yol kenarında bulunan Beybağ Yerleşimi'nde tespit edilen Orta Doğu Roma İmparatorluk Dönemi fırınları bu düşünceyi doğrulamaktadır.

Bu dönemde insanlar küçük topluluklar halinde iyi korunaklı alanlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Küçük bir topluluk olarak Stratonikeia içinde yaşayanların haricinde¹¹⁹, yakın çevresinde MS 10.-12. yy'lara tarihlenen yerleşimler vardı. Stratonikeia'nın yakın çevresinde bulunan Kale Tepe¹²⁰, Gavurini ve Gâvur Kalesi gibi yerler aynı dönemlerde kullanılan alanların bazılarını oluşturmaktadır. Bunların dışında çok sayıda toplu mezarlar ile birlikte seramik fırınları ve atölyeler Beybağ mevkiinde tespit edilmiştir¹²¹ (Fig. 20). Yapılan tespitler buranın çoğunlukla fırın ve işliklerin bulunduğu üretim alanı olduğu ve yoğun faaliyet gösterdiği yönündedir¹²².

Kuzey Caddesi'ndeki kazı çalışmalarında ele geçen seramikler en geç MS 13. yy başında alandaki Doğu Roma yerleşiminin sonlanmış olabileceği yönündedir. Bu dönemde kentte, diğer Batı Anadolu yerleşimlerinde olduğu gibi Doğu Roma hâkimiyeti tamamen sonlanmış olmalıdır. Stratonikeia dışında doğrudan kazısı yapılan Beybağ ve Kurudere kalıntılarında da bu düşünceleri doğrulayan buluntular ele geçmiştir.

Sonuç olarak Stratonikeia'nın uzun bir yerleşim süreci içindeki en yoğun dönemlerinden birisinin, Geç Antik Çağ olduğunu söylemek mümkündür. Bu döneme ait pek çok kalıntı ve küçük buluntu tespit edilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi içlerinden itibaren başlayan değişim ve buna bağlı oluşan yapılaşmalardaki belirgin farklılık net bir şekilde kentteki kalıntılarda görülmektedir. Kentte MS 5.-7. yy'larda zirve yapan imar süreci bundan sonraki dönemde ciddi küçülme ile karşı karşıya kalmıştır. Yerleşim MS 11.-13. yy'da ise kentin kuzeydoğusundaki küçük bir alanda toplanmıştır. Bundan sonraki süreçte, Beylikler Dönemi'nde ise yerleşim kentin batısına taşınmıştır.

¹¹⁸ Öztaşkın1 2015, 164.

¹¹⁹ Kuzey Sütunlu Cadde kenarında bulunan Doğu Roma Mezarları için bkz. Söğüt 2010, 271, Res. 11. Yine aynı yerde Erken Doğu Roma mozaiği tahrip edilerek yapılan bir gömü de tespit edilmiştir (Yaşar 2015b, 608, Res. 9).

¹²⁰ Stratonikeia'nın 2 km doğusunda bulunan Kale/Asar Tepe Yerleşimi'nde ele geçen mimari ve seramik buluntularına göre MÖ 7. yy ile MS 13. yy arasında yerleşimin olduğu anlaşılmıştır. Burası ile ilgili değerlendirmeler için Oğuzhanoglu 2012, 409-410.

¹²¹ Burada özellikle MS 12. yy'a ait güçlü bir dönemin varlığı dikkati çekmektedir. Bulunan sikkelerin çoğunluğu bu yüzyıla tarihlenmiştir. Değerlendirmeler için bkz. Büyükközer 2010, 512-514, Res. 4; Tırpan 2015, 437, Res. 13.

¹²² Oysa buranın yaklaşık 1 km güneyinde bulunan antik Koliorga (Börükçü) yerleşiminde, kazı yapılan alanlarda MS 4. yy sonrasında tarihlenebilecek belirgin şekilde bir yerleşime rastlanmamıştır. Yerleşim ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Söğüt 2012, 553-586.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- Aydaş 2010a** M. Aydaş, "Epigrafiya Çalışmaları", B. Söğüt, "Stratonikeia 2008 Çalışmaları", 31. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 2009, Denizli) Cilt 3, 263-286 içinde, Ankara, 2010, 276-278.
- Aydaş 2010b** M. Aydaş, *MÖ 7. Yüzyıldan 1. Yüzyıla Kadar Karya ile Rodos Devleti Arasındaki İlişkiler* (Corpus ve Testimonia ile Birlikte), İstanbul, 2010.
- Aydaş 2015a** M. Aydaş, "Stratonikeia ve Lagina, Polis ve Peripolion", *Stratonikeia Çalışmaları-1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, ed. B. Söğüt, İstanbul, 2015, 71-78.
- Aydaş 2015b** M. Aydaş, "Stratonikeia Klasik Filoloji, Epigrafi ve Eskiçağ Tarihi Araştırmaları", B. Söğüt, "Stratonikeia 2013 Yılı Çalışmaları", 36. Kazı Sonuçları Toplantısı (02-06 Haziran 2014, Gaziantep) Cilt 3, 597-622 içinde, Ankara, 2015, 608-610.
- Barkóczy 1996** L. Barkóczy, *Antik Gläser*, Roma, 1996.
- Baş 1991** A. Baş, "Eskihisar'daki Türk Devri Yapıları", *Vakıflar Dergisi* 22, Ankara, 1991, 365-382.
- Bild 2012** J. Bild, *Feliciam Temporum Reparatio, Labraunda in Late Antiquity (c. AD 300-600)*, Stockholm, 2012.
- Berti 1993** F. Berti, "Iasos di Caria" *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme. Scavi archeologici italiani in Turchia*, Venezia, 1993, 189-248.
- Boysal 1967** Y. Boysal, "Karia Bölgesinde Yeni Araştırmalar", *Anatolia* 11, 1967, 1-56.
- Boysal 1979** Y. Boysal, "Lagina Kazıları", 8. *Türk Tarih Kongresi-1*, 1979, 389-390.
- Boysal 1981** Y. Boysal, "Stratonikeia Kazısı 1980 Yaz Sezonu Çalışmaları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1981, 69-72, Lev. XXXII-XXXIV.
- Boysal 1983** Y. Boysal, "Stratonikeia Kazısı 1981 Çalışma Raporu", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı (8-12 Şubat 1982)*, Ankara, 1983, 193-197.
- Boysal 1987** Y. Boysal, "Stratonikeia Nekropolünün Tarihsel Süreci", *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, Ankara, 1987, 51-69.
- Brown 2000** P. Brown, *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. T. Kaçar, İstanbul, 2000.
- Bruneau 1965** P. Bruneau, *Exploration Archeologique Delos les Lampes*, Paris, 1965.
- Büyükkolancı 2014** M. Büyükkolancı, "Laodikeia Merkezi Hamam 2003-2007 Kazıları ve Sonuçları", *10 Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları)*, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2014, 207-227.
- Büyüközer 2010** A. Büyüközer, "Börükçü ve Beybağ Çalışmaları", Tırpan, A. A.-B. Söğüt, "Lagina, Börükçü, Belentepe ve Mengefe 2008 Yılı Çalışmaları", 31. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 2009, Denizli), Cilt 3, 505-527 içinde, 2010, 511-514.
- Cirtil 2009** S. Cirtil, "Muğla-Yatağan Börükçü Kazısı Türk Dönemi Buluntuları", *11. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, 17-19 Ekim 2007*, İzmir, 2009, 117-125.
- Cirtil 2010a** S. Cirtil, "Muğla-Yatağan Tepecik Kazısı Türk Dönemi Buluntuları 2007", *12. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (15-17 Ekim 2008 Çanakkale)*, ed. A.O. Uysal vd., İzmir, 2010, 93-102.
- Cirtil 2010b** S. Cirtil, "Fatih Sultan Mehmed (Mehmed the Conqueror) Coins found in Muğla Yatağan Tepecik Excavation", *Proceedings of the International Symposium, "Trade and Production Through the Ages", Konya, 25-28 November 2008*, ed. E. Doksanaltı – E. Aslan, Konya, 2010, 19-32.
- Del Monte 1992** G.F. Del Monte, *Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, RGTC 6/2, Wiesbaden, 1992.
- Del Monte – Tischler 1978** G.F. Del Monte – J. Tischler, *Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, RGTC 6, Wiesbaden, 1978.
- Duman 2013** B. Duman, "Son Arkeolojik Araştırmalar ve Yeni Bulgular Işığında Tripolis ad Maeandrum", *Cedrus* 1, 2013, 179-200.

- Erdoğan 2015** O. Erdoğan, "The Remains from Late Antiquity and the East Roman Period and Their Location within the Lydian City of Philadelphia: New Comments", *Mediterranean Journal of Humanities V.2*, 2015, 251-274.
- Eyice 1996** S. Eyice, "Observation on Byzantine Period Dwellings in Turkey", *Tarihten Günümüze Konut ve Yerleşme-Housing and Settlement in Anatolia. Historical Perspective*, İstanbul, 1996, 206-220.
- Foss 1977** C. Foss, "Archaeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia", *AJA 81/4*, 1977, 469-486.
- Gider – Büyüközer 2015** Z. Gider Büyüközer, "Stratonikeia'daki Dorik Mimari Elemanların Katalog Çalışmaları", B. Söğüt, "Stratonikeia 2013 Yılı Çalışmaları", 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı (02-06 Haziran 2014, Gaziantep) Cilt 3*, 597-622 içinde, Ankara, 2015, 612-613.
- Gürler 2000** B. Gürler, *Tire Müzesi Cam Eserleri*, Ankara, 2000.
- Hayes 1975** J.W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto, 1975.
- Isings 1957** C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen, 1957.
- Kara 2015** O. Kara, "Kumyeri Erken Tunç Çağı Nekropolü'nde Saptanan Kremasyon Uygulaması ve KYM01 Numaralı Mezar", *Stratonikeia Çalışmaları-1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, ed. B. Söğüt, İstanbul, 2015, 29-44.
- Kent 1981** J.P. Kent, *The Roman Imperial Coinage, Vol. VIII*, London, 1981.
- Krinzinger 2002** F. Krinzinger, "Ephesos 2000", 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2001, Ankara)*, Cilt 2, Ankara, 2002, 127-142.
- Lauwers vd. 2007** V. Lauwers – P. Degryse – M. Waelkens, "Evidence for Anatolian Glassworking in Antiquity: The Case of Sagalassos (Southwestern Turkey)", *JGS 49*, 2007, 1-8.
- Lomitashvili – Colvin 2010** D. Lomitashvili – I. Colvin, "The Late Roman-Early Byzantine Kilns and Production from Nokalakevi-Archaeopolis", *Varia Anatolica XXI.1*, İstanbul, 2010, 35-38.
- Magie 1950** D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950.
- Mango 2011** C. Mango, *Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. G.Ç. Güven, İstanbul, 2011.
- McNicoll 1997** A.W. McNicoll, *Hellenistic Fortification from the Aegean to the Euphrates*, Oxford, 1997.
- Meriç – Ersoy 1997** R. Meriç – A. Ersoy, "1994 Yılı Metropolis Kazı Çalışmaları", 18. *Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1996, Ankara) Cilt 2*, Ankara, 1997, 37-46.
- Mert 2002** İ. Hakan Mert, "Der Theater-Tempelkomplex von Stratonikeia", *Patrius und Imperium, Bulletin Antieke Beschaving, Annual Papers on Classical Archaeology Supplement 8*, Haz. C. Berns – H. von Hesberg – L. Vandeput – M. Waelkens, Leuven-Paris, 2002, 187-203.
- Momigliano 2012** N. Momigliano, *Bronze Age Carian Iasos, Structures and finds from the Area of the Roman Agora (c. 3000-1500 BC)*, Roma, 2012.
- Nesbitt – Oikonomides 1996** J.W. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum vol. 3: West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Washington D.C., 1996.
- Oğuzhanoğlu 2012** U. Oğuzhanoğlu, "Stratonikeia Antik Kenti Çevresi Yüzey Araştırması", B. Söğüt, "Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı (23-28 Mayıs 2011, Malatya)*, Cilt 4, 395-419 içinde, Ankara, 2012, 408-410.
- Oğuzhanoğlu 2015** U. Oğuzhanoğlu, "Stratonikeia Antik Kenti Çevresinde Erken Yerleşim İzleri", *Stratonikeia Çalışmaları-1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, ed. B. Söğüt, İstanbul, 2015, 9-28.
- Ostrogorsky 1959** G. Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *DOP 13*, 47-66.
- Özcan 2012** H.Ö. Özcan, "Kıyı Karia'da Erken Hıristiyanlık Dönemine Genel Bir Bakış", *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Cilt 2, ed. Z. Demirel Gökalp vd., Eskişehir, 2012, 587-602.
- Özgan 1987** R. Özgan, "Stratonikeia Şehir Kapısı Yontu Buluntuları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı (6-10 Nisan 1987)*, Cilt 1, Ankara, 1987, 265-276.

- Özgan 1999** R. Özgan, *Die Skulpturen von Stratonikeia, Asia Minor Studien 32*, Bonn, 1999.
- Özgan – Stutzinger 1985** R. Özgan – D. Stutzinger, “Untersuchungen zur Porträplastik des 5. Jhr. n. Chr. Anhand Zweier neugefundener Porträts aus Stratonikeia”, *Istanbuler Mitteilungen 35*, 1985, 237-274.
- Öztaşkın1 2011** G.K. Öztaşkın, “Kuzey Bazilika Çalışmaları”, B. Söğüt, “Stratonikeia 2009 Yılı Çalışmaları”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 2010, İstanbul)*, Cilt 4, 194-211 içinde, Ankara, 2011, 200-201.
- Öztaşkın1 2015** G.K. Öztaşkın, “Stratonikeia Kenti Bizans Dönemi Liturjik Taş Eserleri”, *Stratonikeia Çalışmaları-1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, ed. B. Söğüt, İstanbul, 2015, 159-173.
- Öztaşkın2 2011** M. Öztaşkın, “Bizans Dönemi Seramik Araştırmaları”, B. Söğüt, “Stratonikeia 2009 Yılı Çalışmaları”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 2010, İstanbul)*, Cilt 4, 194-211 içinde, Ankara, 2011, 201-202.
- Öztaşkın2 2012** M. Öztaşkın, “Kuzey Sütunlu Cadde Portik Sondajı”, B. Söğüt, “Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı (23-28 Mayıs 2011, Malatya)*, Cilt 4, 395-419 içinde, Ankara, 2012, 407-408.
- Öztaşkın2 2013** M. Öztaşkın, *Stratonikeia ve Lagina Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Seramikleri (2008-2010 Yılları)*, Anadolu Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 2013.
- Öztaşkın2 2015** M. Öztaşkın, “Stratonikeia Bizans Dönemi Cam Buluntuları”, *Stratonikeia Çalışmaları-1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, ed. B. Söğüt, İstanbul, 2015, 175-188.
- Peacock – Williams 1991** D.P.S. Peacock – D.F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy*, New York, 1991.
- Pedersen 2010** P. Pedersen, “The City Wall of Halikarnassos”, *Hellenistic Karia, Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia-Oxford, 29 June-2 July 2006*, ed. R.V. Bremen – J.M. Carbon, Paris, 2010, 269-316.
- Petrides 1912** S. Petrides, “Stratonicea”, *The Catholic Encyclopedia 14*, ed. C. Herberman, New York, 1912, 315.
- Piras 2010** D. Piras, “Who were Karians in Hellenistic Times? The Evidence from Epichoric Language and Personal Names”, *Hellenistic Karia, Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia-Oxford, 29 June-2 July 2006*, ed. R.V. Bremen – J.M. Carbon, Paris, 2010, 217-233.
- Ruggieri 2005** V. Ruggieri, *La Caria Byzantina: Topografia, Archeologia ed Arte: Mylasa, Stratonikeia, Bargylia, Myndus, Halicarnassus*, ed. A. Berger, 2005.
- Ruggieri 2009** V. Ruggieri, “The Carians in the Byzantine Period”, *Die Karer und die Anderen*, ed. F. Rumscheid, Bonn, 2009, 207-218.
- Saldern 1980** A. von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis. Archaeological Exploration of Sardis*, Monograph 6. Cambridge, Mass., and London, 1980.
- Sciallano – Sibella 1991** M. Sciallano – P. Sibella, *Amphores*, Aix-en-Provence, 1991.
- Sciallano – Sibella 1994** M. Sciallano – P. Sibella, *Amphores*, Edisud, 1994.
- Sear 1988** D.R. Sear, *Roman Coins and Their Values*, London, 1988.
- Sear 2005** D.R. Sear, *Roman Coins and Their Values III*, London, 2005.
- Serin 2013** U. Serin, “Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri Üzerine Bazı Gözlemler”, *METU Journal of the Faculty of Architecture 30:1*, 2013, 191-211.
- Sezgin 2011** T. Sezgin, “Kuzey Şehir Kapısı ve Cadde”, B. Söğüt, “Stratonikeia 2009 Yılı Çalışmaları”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 2010, İstanbul)*, 194-211 içinde, Ankara, 2011, 195-196.
- Sezgin 2015** T. Sezgin, “Kutsal Alan Terası”, B. Söğüt, “Stratonikeia 2013 Yılı Çalışmaları”, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı (2-06 Haziran 2014, Gaziantep)*, Cilt 3, 597-622 içinde, Ankara, 2015, 598-604.

- Smith – Ratte 1998** R.R.R. Smith – C. Ratte, “Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1996”, *AJA* 102/2, 1998, 225-250.
- Söğüt 2010** B. Söğüt, “Stratonikeia 2008 Yılı Çalışmaları”, *31. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 2009, Denizli)*, *Cilt 4*, Ankara, 2010, 263–286.
- Söğüt 2012** B. Söğüt, “Börükçü 2003-2006 Yılları Kazıları”, *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı*, ed. B. Söğüt, İstanbul, 2012, 553-586.
- Söğüt 2013a** B. Söğüt, “Stratonikeia'da Hellenistik Dönem Öncesi”, *K. Levent Zoroğlu'na Armağan*, ed. M. Tekocak, İstanbul, 2013, 605-623.
- Söğüt 2013b** B. Söğüt, “Stratonikeia 2011 Yılı Çalışmaları”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2012, Çorum)*, *Cilt 3*, Çorum, 2013, 45-58.
- Söğüt 2015b** B. Söğüt, “Stratonikeia'daki Koruma Uygulamalarından Örnekler”, *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan*, ed. E. Okan – C. Atilla, İstanbul, 2015, 379-396.
- Söğüt – Aytekin 2017** B. Söğüt – F. Aytekin, “Stratonikeia Kuzey Sütunlu Cadde Doğu Portik Mozaïği”, *Yrd. Doç. Dr. Barış Salman'a Armağan*, 2017, baskıda.
- Şahin 1981** M.Ç. Şahin, *Die Inschriften von Stratonikeia I, (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 21)*, Bonn, 1981.
- Şahin 1990** M. Çetin Şahin, *Die Inschriften von Stratonikeia II, (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 22.2, Neue Inschriften und Indices 30)*, Bonn, 1990.
- Şahin 2010** M.Ç. Şahin, *The Inscriptions of Stratonikeia III, (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 68)*, Bonn, 2010.
- Şimşek 2002** C. Şimşek, “Attouda Nekropolü”, *Birinci Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu, (15-16 Kasım 2001)*, ed. A.A. Öztürk, İzmir, 2002, 229-245.
- Şimşek 2007** C. Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, İstanbul, 2007.
- Şimşek 2012** C. Şimşek, *Kutsal Kent Laodikeia'nın Kiliseleri*, İstanbul, 2012.
- Şimşek 2013** C. Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, Laodikeia Çalışmaları 2, İstanbul, 2013.
- Şimşek vd. 2011** C. Şimşek – M. Okunak – M. Bilgin, *Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları), Laodikeia Çalışmaları 1.1*, İstanbul, 2011.
- Şimşek – Duman 2007** C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba XV*, 2007, 73-101.
- Tek 2015** A.T. Tek, “Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3'de Pamphylia'ya “Olası” Bir Sasani Saldırısı”, *Colloquium Anatolicum 14*, 2015, 120-135.
- Tırpan 1988** A.A. Tırpan, “Myndos ve Theangela”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı(6-10 Nisan 1987)*, *Cilt 1*, Ankara, 1988, 67-190.
- Tırpan 1990** A.A. Tırpan, “Stratonikeia Şehir ve Sur Planı”, *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi 5*, 1990, 217-234.
- Tırpan 2015** A.A. Tırpan, “Son Araştırmalar Işığında Lagina ve Çevresinin Tarihsel Süreci”, *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan*, ed. E. Okan – C. Atilla, İstanbul, 2015, 433-444.
- Tırpan – Söğüt 2005** A.A. Tırpan-B. Söğüt, *Lagina Araştırmaları I, Lagina*, Muğla, 2005.
- Türkoğlu 2004** İ. Türkoğlu, “Byzantine Houses in Western Anatolia: An Architectural Approach”, *Al-Masâq 16.1*, 2004, 93-130.
- Uytterhoeven 2007** I. Uytterhoeven, “Housing in the Antiquity: Regional Perspectives”, *Housing Late Antiquity*, ed. L. Lavan – L. Özgenel – A. Sarantis, Leiden, 2007, 65-93.
- Yaşar 2015a** A. Yaşar, “Stratonikeia Doğu Portik Taban Mozaiklerinin Mevcut Korunma Durumu ve Konservasyonuna Yönelik Öneriler”, *Stratonikeia Çalışmaları-1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, Ed. B. Söğüt, İstanbul, 2015, 265-276.
- Yaşar 2015b** A. Yaşar, “Mozaik Koruma ve Onarım Çalışmaları”, B. Söğüt, “Stratonikeia 2013 Yılı Çalışmaları”, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı (2-06 Haziran 2014, Gaziantep)*, *Cilt 3*, 597-622 içinde, Ankara, 2015, 608-609.

- Yaylalı 2009** S. Yaylalı, "Tralleis Antik Kenti Cam Atölyeleri", A. Yaylalı, "2007 Yılı Tralleis Antik Kenti Kazı Çalışmaları", 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 2008, Ankara)*, Cilt 3, 17-40 içinde, Ankara, 2009, 24-27.
- Yılmaz 2012** B. Yılmaz, "Bouleuterion Çalışmaları", B. Söğüt, "Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı (23-28 Mayıs 2011, Malatya)*, 395-419 içinde, Cilt 4, Ankara, 2012, 402-405.
- Zoroğlu 2004** L. Zoroğlu, "Tarsus or Antioch on the Cydnus", *VIII. Simposio Paolino, Paolo tra Tarso e Antiochia*, Roma, 2004, 9-17.
- Wheeler 1974** T.S. Wheeler, "Early Bronze Age Burial Customs in Western Anatolia", *American Journal of Archaeology* 78.4, October 1974, 415-425.